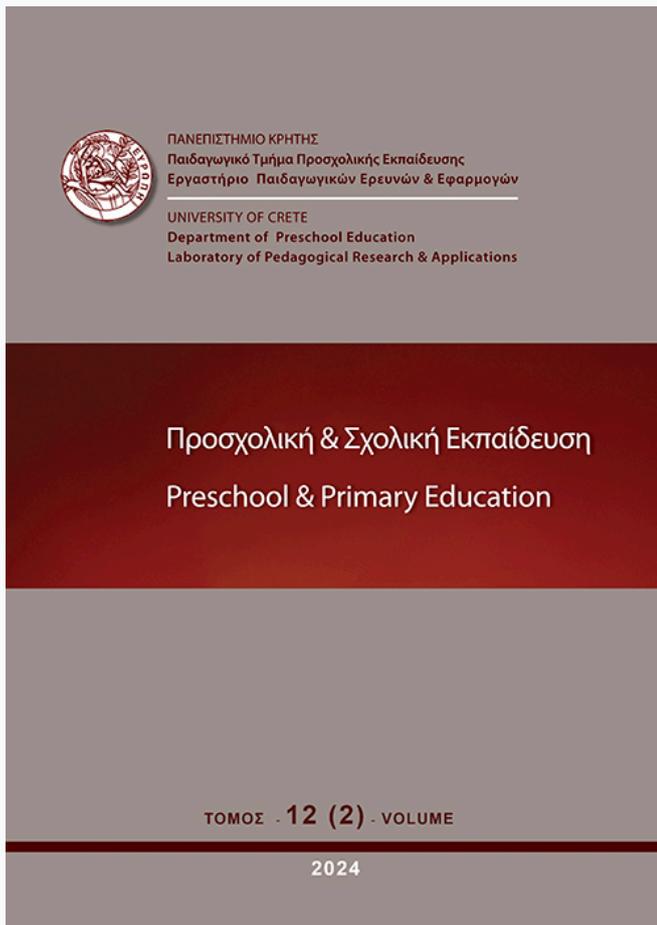

Preschool and Primary Education

Τόμ. 12, Αρ. 2 (2024)

Νοέμβριος 2024

Σχολικά βιβλία και καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη: Δυνατότητες και περιορισμοί

Ρόζα Πλαστήρα, Σοφία Κώτση, Σπυριδούλα Χανδρινού, Μαρία Λιακοπούλου

doi: [10.12681/ppej.36606](https://doi.org/10.12681/ppej.36606)

Copyright © 2025, Ρόζα Πλαστήρα, Σοφία Κώτση, Σπυριδούλα Χανδρινού, Μαρία Λιακοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πλαστήρα Ρ., Κώτση Σ., Χανδρινού Σ., & Λιακοπούλου Μ. (2024). Σχολικά βιβλία και καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη: Δυνατότητες και περιορισμοί. *Preschool and Primary Education*, 12(2), 232–261. <https://doi.org/10.12681/ppej.36606> (Original work published 29 Νοέμβριος 2024)

Σχολικά βιβλία & καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη: Δυνατότητες και περιορισμοί

Σοφία Κώτση
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ρόζα Πλαστήρα
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Σπυριδούλα Χανδρινού
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Μαρία Λιακοπούλου
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη. Μία από τις βασικότερες λειτουργίες του σχολείου είναι η προετοιμασία των μαθητών/τριών για την ένταξη και δραστηριοποίησή τους στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία. Στη διαδικασία αυτή καθοριστικός είναι ο ρόλος του σχολικού βιβλίου, που στην ελληνική πραγματικότητα κατέχει κεντρικό ρόλο, κατευθύνοντας τις διδακτικές επιλογές των εκπαιδευτικών και αποτελώντας κύρια πηγή πληροφόρησης των μαθητών/τριών. Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να μελετηθεί κατά πόσο τα σχολικά βιβλία της Στ' τάξης Δημοτικού σχολείου, προσφέρουν ευκαιρίες διαμόρφωσης ενεργών πολιτών. Η μέθοδος που αξιοποιήθηκε είναι η ποσοτική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Ειδικότερα, μελετήθηκε το «τι» λέγεται και ερμηνεύτηκε με βάση τις σχετικές θεωρητικές παραδοχές και έρευνες. Ως μονάδα καταγραφής ορίστηκε το «θέμα» - γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις/αξίες, σχετικές με την πολιτειότητα. Το παραγωγικό σύστημα κατηγοριών, που προέκυψε από τη θεωρία, και η υιοθέτηση του συστήματος των κωδικογράφων κατά την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, διασφάλισαν την εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας. Σε ό,τι αφορά την ποιοτική ανάλυση, έγινε περιγραφική αναπαράσταση του υπό έρευνα υλικού και παρατέθηκαν χαρακτηριστικές αναφορές. Διαπιστώθηκε ότι, αν και σε όλα τα σχολικά βιβλία εντοπίζονται ποικίλες και διαφορετικές ευκαιρίες διαμόρφωσης της ιδιότητας του πολίτη, κρίνεται αναγκαία η επικαιροποίηση του περιεχομένου τους προκειμένου να δίνεται ισόποση έμφαση σε γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες σχετικές με την πολιτειότητα.

Λέξεις - κλειδιά: ιδιότητα του πολίτη, ενεργός πολίτης, σχολικά βιβλία, Στ' δημοτικού.

Summary. One of the main functions of schools is to prepare students to integrate and actively participate in modern democratic societies. The culture and climate of the school unit, the interaction between teachers and students, the subjects, the teaching and pedagogical activities are some of the factors shaping the democratic ethos of students as future citizens. Another essential factor is the school textbook, as it holds a central role in Greek education, affecting educators' teaching choices and is the main source of information for students. The purpose of the present research was to examine whether the 6th grade school textbooks offer opportunities to cultivate students as active citizens. Quantitative and qualitative content analysis was used for the implementation of the purpose of the research. Regarding the direction of analysis, we investigated "what" is said, which was interpreted based on the relevant theoretical assumptions and research. The 'theme' was defined as the unit of recording, including 'knowledge', 'skills/abilities'

Υπεύθυνη επικοινωνίας: Ρόζα Πλαστήρα, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 45110, e-mail: rosaplastira@hotmail.com

Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education>

and 'attitudes/values' that contribute to the cultivation of citizenship. The fact that the productive system of categories emerges from the relevant theory ensures the validity of the present study. For the reliability of the categories and sub-categories in terms of quantitative content analysis, the system of coders was used and questions whose classification was not agreed by at least two coders were excluded from further analysis. In addition, Krippendorff's alpha was employed as coefficient to examine intercoders' reliability. As far as the qualitative analysis is concerned, a descriptive representation of the researched material was made, and characteristic references were quoted. Data analysis indicates that 6th grade school textbooks, as a whole, offer various opportunities to shape citizenship. While emphasis is laid on providing citizenship-related knowledge, it is encouraging that these textbooks also contain many skill-building activities which are a prerequisite for cultivating active citizens. However, findings suggest that these textbooks do not contribute adequately to the formation of corresponding attitudes and values. In conclusion, it is considered necessary to update school textbooks in order to give equal emphasis to knowledge, skills, attitudes and values related to citizenship. Moreover, in-service teachers, as the main mediators between the content of the textbook and students, can make good use of this study's results. Our findings can also be useful to researchers, authors involved in the design of relevant teaching material, as well as education policymakers.

Key words: citizenship, active citizen, school textbooks, sixth grade.

Εισαγωγή

Ερωτήματα όπως «Ποιο είδος πολιτών θέλουμε;», «Ποιος είναι τελικά ο καλός πολίτης;», απασχόλησαν και απασχολούν τους ερευνητές ανά τους αιώνες (Hoskins & Mascherini, 2009 · Kennedy, 2019 · Νικολάου, 2021 · Reichert, 2016). Ο προβληματισμός για την ιδιότητα του πολίτη εκκινεί στην αρχαία Αθήνα, και πιο συγκεκριμένα εντοπίζεται στη σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα η πραγματική παιδεία είναι εκείνη που διαμορφώνει τον τέλειο πολίτη ενώ ο Αριστοτέλης ορίζει ως πολίτη το άτομο που συμμετέχει ενεργά στη διακυβέρνηση της πόλης (Κουράκη & Βορύλλα, 2014). Στο πέρασμα των χρόνων και ανάλογα με το πολιτικό, κοινωνικό και ιστορικό συγκείμενο η έννοια της ιδιότητας του πολίτη ερμηνεύεται, οριοθετείται, διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται διαρκώς (Καρακατοιάνη, 2004) ενώ η οριοθέτησή της αποτέλεσε σημείο ενδιαφέροντος και διαμάχης για τους επιστήμονες της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας λόγω των ποικίλων εννοιών που εμπεριέχονται σε αυτήν (Μπάλιας, 2008). Σήμερα προβάλλει επιτακτικό το αίτημα για έναν πολίτη ο οποίος δρα ενεργά και αποφασίζει αυτόνομα σύμφωνα με τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της δημοκρατίας. Προϋπόθεση γ' αυτό αποτελεί η κατοχή από πλευράς των πολιτών συγκεκριμένων γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών (Kennedy, 2019 · Osler, 2020), μια εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη (Abs, 2021 · European Commission, 2018 · Rebell, 2017).

Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη μπορεί να νοηθεί ως αποτέλεσμα ή/ και ως διαδικασία, μπορεί να συμβαίνει μέσα από μεθοδευμένες και στοχευμένες διαδικασίες ή να προκύπτει ως αποτέλεσμα άτυπων αλληλεπιδράσεων και μαθησιακών εμπειριών, μπορεί να συμβαίνει στους θεσμούς κοινωνικοποίησης των νέων (π.χ. οικογένεια, σχολείο) αλλά και σε άτυπες ομάδες κοινωνικοποίησης (π.χ. μέσα κοινωνικής δικτύωσης), μπορεί να συμβαίνει συνειδητά ή μη συνειδητά, το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για διαδικασία συνεχή και δυναμική. Σε αυτή τη διαδικασία καθοριστικός είναι ο ρόλος του σχολείου, δεδομένου ότι πρόκειται για έναν χώρο και μια χρονική στιγμή στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των νέων, κατά την οποία μπορούμε να επιδράσουμε εμπρόθετα και στοχευμένα. Εστιάζοντας στη διαδικασία της προετοιμασίας ενεργών πολιτών στο σχολείο, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ένα πλήθος παραγόντων που θα συνέβαλαν στην κατεύθυνση αυτή, π.χ. το στυλ αγωγής που υιοθετεί ο εκπαιδευτικός, την αλληλεπίδραση μεταξύ εκπαιδευτικού-μαθητή, την

αλληλεπίδραση μεταξύ των μαθητών, τις μορφές και τις μεθόδους διδασκαλίας, τους κανόνες της τάξης, το κλίμα και την κουλτούρα του σχολείου, τη σχολική ζωή και τις παιδαγωγικές δραστηριότητες. Καθοριστικής σημασίας στη διαδικασία αυτή είναι το περιεχόμενο της διδασκαλίας και όσα διδάσκονται και μαθαίνουν οι νέοι.

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα το περιεχόμενο καθορίζεται σχεδόν απόλυτα από το Αναλυτικό πρόγραμμα. Σαφώς οι εκπαιδευτικοί έχουν ένα περιθώριο κριτικής, εμπλουτισμού και προσαρμογής αυτού του περιεχομένου, αλλά πάντα εντός του πλαισίου που τίθεται από το Αναλυτικό πρόγραμμα. Αυτό το περιεχόμενο προσφέρεται στους μαθητές μέσω των σχολικών βιβλίων και δεδομένου ότι μέχρι και σήμερα στην ελληνική εκπαίδευση υπάρχει το ένα και μοναδικό σχολικό βιβλίο για κάθε μάθημα, ο ρόλος του σχολικού βιβλίου είναι καθοριστικός του περιεχομένου (Καψάλης & Νήμα, 2021).

Ο καθοριστικός ρόλος του σχολικού βιβλίου στη διαδικασία αγωγής και μάθησης των μαθητών μάς οδήγησε στην παρούσα έρευνα. Αφειρητά της έρευνάς μας αποτελεί ο προβληματισμός κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί έχουν ανά χείρας βιβλία τα οποία τους επιτρέπουν, τους παρωθούν και τους εμπνέουν να καλλιεργήσουν τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις αξίες που πρέπει να διαθέτει σήμερα ένας ενεργός πολίτης. Ειδικότερα, στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του κατά πόσο το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων της Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου προσφέρεται για την καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη.

Η ιδιότητα του πολίτη & σχολικά βιβλία

Η ιδιότητα του πολίτη

Σύμφωνα με τον T. H. Marshall, η ιδιότητα του πολίτη συνίσταται στις εξής διαστάσεις (Marshall & Bottomore, 1995): α) ατομική, η οποία αφορά τα δικαιώματα για την ελευθερία του ατόμου, β) πολιτική, η οποία αφορά το δικαίωμα συμμετοχής και άσκησης της πολιτικής δύναμης, και γ) κοινωνική, η οποία συνίσταται σε όλα τα δικαιώματα που επιτρέπουν στο άτομο να απολαμβάνει τη ζωή ενός πολιτισμένου όντος. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη προσέγγιση ασκήθηκε έντονη κριτική, καθώς θεωρήθηκε ότι σκιαγραφεί έναν παθητικό πολίτη (Νικολάου, 2006) και ως εκ τούτου αποτελεί ανεπαρκές πλαίσιο για τα δεδομένα της σύγχρονης πραγματικότητας.

Ως αποτέλεσμα των σύγχρονων προκλήσεων και απαιτήσεων εμφανίζεται η υιοθέτηση μιας δημοκρατικής (Jones & Gaventa, 2002) και ολιστικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία η ταυτότητα του ατόμου ορίζεται με βάση τον άξονα της πολιτικής, πολιτιστικής, οικονομικής και εργασιακής ζωής (Olson et al., 2015). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, απαιτείται η ενεργή συμμετοχή όλων των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και στη διαβουλευτική δημοκρατία ενώ ταυτόχρονα βασική στόχευση αποτελεί η διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας και της επιτυχούς δημοκρατικής διακυβέρνησης και συμβίωσης.

Το αίτημα αυτό ικανοποιείται με τον ορισμό της ενεργής ιδιότητας του πολίτη (active citizenship), η οποία προσδιορίζεται ως η συμμετοχή των πολιτών στην κοινοτική και πολιτική ζωή, η οποία ωστόσο χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο σεβασμό, απουσία βίας και ευθυγραμμίζεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία (Hoskins & Mascherini, 2009). Κατά τη συμμετοχή τους τα άτομα βιώνουν εμπειρίες «ανήκειν» και «συμμετέχειν» ισότιμα εντός ενός πλαισίου που διαπνέεται από αλληλοσεβασμό και αμοιβαία αποδοχή (Abs, 2021· Hoskins & Mascherini, 2009). Η συμμετοχή των πολιτών πρέπει να συμβαίνει στα διάφορα δρώμενα του βίου τους και με ποικίλες εκφάνσεις (πολιτικές δραστηριότητες, εθελοντικές δράσεις, δραστηριότητες με στόχο την αλλαγή, διαδηλώσεις κ.ά.). Οι πολίτες επηρεάζουν, διαμορφώνουν και καθορίζουν τις διάφορες καταστάσεις και δεν περιορίζονται στην παθητική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη με τυπική συμμετοχή σε οργανώσεις,

ενημέρωση σχετικά με τις διάφορες εξελίξεις, συμμετοχή στη ψηφοφορία κ.λπ. (Kennedy, 2019 · Reichert & Print, 2016).

Οι προκλήσεις του 21ου αι. προσθέτουν κάποιες επιπλέον παραμέτρους, σύμφωνα με τις οποίες η δράση του ενεργού πολίτη πρέπει να βασίζεται σε ένα ισχυρό, ηθικό και αξιακό σύστημα, όπου προτεραιότητα αποτελεί η ευημερία και το συμφέρον όλων (Kennedy, 2019). Ειδικότερα, βασικές προϋποθέσεις για την ανάληψη του ρόλου του ενεργού πολίτη, όπως αυτό ορίζεται από τα σύγχρονα δεδομένα, είναι ο πολίτης να διαθέτει: α) γνώσεις πολιτειακής οργάνωσης, ιστορίας, θρησκείας, περιβαλλοντολογικών ζητημάτων κ.ά., β) δεξιότητες κριτικής σκέψης, δημιουργικής σκέψης, συνεργασίας, επιχειρηματολογίας, λήψης αποφάσεων κ.λπ., και γ) στάσεις και αξίες, όπως δημοκρατική συνείδηση, δικαιοσύνη, εθελοντική και συμμετοχική κουλτούρα, σεβασμός και ενδιαφέρον για τον συνάνθρωπο, αποδοχή της διαφορετικότητας κ.ά. (Kennedy, 2019 · Print, 2013 · Rebell, 2017).

Το σχολείο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα κοινωνικοποίησης και προετοιμασίας των μαθητών/τριών για τον πολιτικό τους βίο, καθορίζοντας τις στάσεις και τις αντιλήψεις τους (Feu et al., 2017). Εξάλλου, η αγωγή του πολίτη αποτελεί έναν από τους παράγοντες που καθορίζουν τα κριτήρια αποτελεσματικότητας και βελτίωσης του σύγχρονου σχολείου (Λιακοπούλου, 2020). Επομένως, κρίνεται απαραίτητο να διασφαλιστούν οι κατάλληλες συνθήκες εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη, η οποία νοείται ως ένα «πλαίσιο που εφοδιάζει κατάλληλα τους εκπαιδευόμενους για κριτική και ενεργή συμμετοχή απέναντι στις προκλήσεις και τις ευκαιρίες της ζωής σε έναν γοργά μεταβαλλόμενο και αλληλεξαρτώμενο κόσμο» (Brights, 2017, σ. 7). Καθοριστικής σημασίας προς τη ζητούμενη κατεύθυνση είναι η εκπαιδευτική πολιτική, τα προγράμματα σπουδών, οι εκπαιδευτικοί αλλά και οι πρακτικές που χρησιμοποιούνται κατά την εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη (Abs, 2021 · European Commission, 2018 · Rebell, 2017).

Το σχολικό βιβλίο

Αναφορικά με την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, το σχολικό βιβλίο κατέχει έναν κεντρικό ρόλο, αποτελώντας το παλαιότερο μέσο διδασκαλίας, ενώ η χρήση του θεωρείται αυτονόητη. Όντας άμεσα διαθέσιμο και προσεγγίσιμο για τους αποδέκτες του, αποτελεί πηγή άντλησης πληροφοριών για εκπαιδευτικούς και μαθητές/τριες, παρουσιάζοντας συστηματικά και οργανωμένα τη γνώση μιας συγκεκριμένης επιστημονικής περιοχής (Καψάλης & Χαραλάμπους, 1995). Μάλιστα, για ένα ποσοστό του πληθυσμού αποτελεί ίσως και τη μοναδική ευκαιρία επαφής με βιβλίο, γεγονός που του προσδίδει ιδιαίτερη αξία (Καψάλης & Νήμα, 2021). Έτσι, το σχολικό βιβλίο καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη διδασκαλία και τη μάθηση και μεταφέρει πολλές αξίες προς τους/τις μαθητές/μαθήτριες που το χρησιμοποιούν (Johanne et al., 2002). Παρόλο που ο/η εκπαιδευτικός έχει σήμερα στη διάθεσή του/της πληθώρα μέσων τα οποία μπορεί να αξιοποιήσει για τη διδασκαλία, το σχολικό βιβλίο συνεχίζει να αποτελεί το πρωταρχικό μέσο διδασκαλίας, καθορίζοντας σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης και τις διδακτικές δραστηριότητες (Ματσαγγούρας, 2006). Εν κατακλείδι οι βασικότερες λειτουργίες του σχολικού βιβλίου ως κεντρικού μέσου στην ελληνική εκπαίδευση είναι: η απεικόνιση της πραγματικότητας στους μαθητές/τριες, η καθοδήγηση της διδασκαλίας, η δημιουργία κινήτρων μάθησης, η εμπέδωση της γνώσης και η κοινωνικοποίηση (Καψάλης & Νήμα, 2021 · Μπονίδης, 2004).

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ότι η κριτική ματιά απέναντι στο κοινωνικό-οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση του ρόλου του σχολείου ως θεσμού αναπαραγωγής κυρίαρχων αντιλήψεων και στάσεων και κατ' επέκταση και τον ρόλο του σχολικού βιβλίου, το οποίο αποτελεί τμήμα της επίσημης γνώσης, η οποία πραγματώνεται μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων, της παιδαγωγικής και της αξιολόγησης (Bernstein, 1991). Η σχέση γνώσης και εξουσίας στην εκπαίδευση αναδεικνύει πώς η γνώση κατασκευάζεται, διαμορφώνεται και εφαρμόζεται με τρόπο που υπηρετεί τα

συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων. Αυτό συχνά εκδηλώνεται μέσα από την επιλογή συγκεκριμένου περιεχομένου στα σχολικά βιβλία, την εστίαση σε συγκεκριμένες προσεγγίσεις και μεθόδους διδασκαλίας και την απόρριψη ή αγνόηση κριτικών προσεγγίσεων. Για τον λόγο αυτό, αποτελεί κυρίαρχο ζητούμενο η ριζοσπαστική προσέγγιση της εκπαίδευσης, μέσω της οποίας η γνώση εξετάζεται κριτικά από πολλές οπτικές γωνίες (Giroux, 1983).

Είναι γεγονός ότι η ανάλυση της σχέσης γνώσης και εξουσίας στην εκπαίδευση είναι κρίσιμη για τη διαμόρφωση μιας εκπαιδευτικής πρακτικής που προάγει την κριτική σκέψη, την κοινωνική δικαιοσύνη και την ισότητα και αποτελεί ένα ζήτημα μείζονος σημασίας. Ωστόσο η ανάλυση αυτή υπερβαίνει τη στόχευση της παρούσας έρευνας, η οποία εστιάζει στο περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων ως παράγοντα διαμόρφωσης ενεργών πολιτών.

Συναφείς έρευνες στην Ελλάδα

Η έρευνα για τα σχολικά βιβλία είναι πλούσια και έχει μακρά ιστορία στη χώρα μας. Η πλειονότητα των συναφών με την παρούσα μελέτη ερευνών εστιάζει στα σχολικά βιβλία της Νεοελληνικής Γλώσσας, τα οποία φαίνεται να ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στο σύγχρονο αίτημα καλλιέργειας της ενεργού πολιτεότητας. Ήδη από τα προηγούμενα, μη επικαιροποιημένα βιβλία, υπήρχαν εκτενείς αναφορές σε θεσμούς (οικογενειακούς, πολιτικούς, θρησκευτικούς), ηθικοκοινωνικές αξίες και κυρίαρχα πρότυπα συμπεριφοράς (Σιλιγάρης, 2001). Επίσης, φαίνεται το περιεχόμενό τους να εμπλουτίζεται με αναφορές σε ευρωπαϊκές αξίες (Κοντάκος, 2009). Περιέχουν, επιπλέον, θέματα που προάγουν τη διαπολιτισμικότητα (Γιαννίκας, 2011) και τον σεβασμό απέναντι σε κάθε μορφής ετερότητα (Γρηγορίου, 2017). Ωστόσο, φαίνεται να μην συμβάλλουν στην ενίσχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας (Βουρδόγλου, 2020).

Όσον αφορά τα βιβλία της Ιστορίας, το περιεχόμενό τους ήταν ανέκαθεν συνδεδεμένο με τους «κοινούς τόπους» της εθνικής ταυτότητας, όπως ο ηρωισμός, η υπεροχή, η πολιτισμική ομοιογένεια, η χριστιανική θρησκεία κ.ά., με τους μαθητές/τριες να εκλαμβάνονται ως παθητικοί δέκτες και εν δυνάμει «περήφανοι» Έλληνες πολίτες (Κωνσταντινίδου, 2000). Συχνά, τα κείμενα των σχολικών βιβλίων της Ιστορίας αποτελούσαν μια ανάμειξη ιστορικών γεγονότων και μυθοπλασίας, προκειμένου η παρεχόμενη γνώση να ενισχύσει ακόμα περισσότερο την εθνική συνείδηση των μαθητών/τριών (Κασίδου, 2008). Αυτός είναι και ο λόγος που το πολιτισμικά «διαφορετικό» είχε συχνά απειλητική μορφή. Με αυτόν τον τρόπο τα σχολικά βιβλία συνέβαλαν στην ανάδειξη της ανωτερότητας και της μοναδικότητας του ελληνικού λαού. Τέλος, όχι μόνον υπερτερούν οι καταγραφές που στοχεύουν στην ανάπτυξη του εθνικού εαυτού, αλλά άλλοι πολιτισμοί προβάλλονται ως πολιτισμικά κατώτεροι (Γιαννίκας, 2011).

Τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών επιχειρούν να αναδείξουν την ανάγκη κοινωνικής ενότητας, αδελφοσύνης, αλληλεγγύης κ.ά., καταδικάζοντας την κοινωνική αδικία (Κορμνηνού, 2012). Ωστόσο, τα υπό πραγμάτευση ζητήματα προσεγγίζονται μέσα από μια συγκεκριμένη θρησκευτική οπτική, αποδίδοντας στο εν λόγω γνωστικό αντικείμενο χαρακτήρα ομολογιακό και αντίθετο με τις αρχές της διαπολιτισμικότητας και της διαθρησκευτικής προσέγγισης (Γιαννίκας, 2011). Παρά τις αναφορές σε θεσμούς και πρότυπα συμπεριφοράς λείπουν σταθερά αναφορές σε εθνικά και θρησκευτικά διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Πούλιου, 2011). Τέλος, η απουσία «νοήματος», «φαντασίας» και «παραστατικότητας» κατά την παρουσίαση γνώσεων θεολογικού περιεχομένου φαίνεται να αποτελεί τροχοπέδη για τη συναισθηματική προσέγγιση του «θείου» από πλευράς των μαθητών (Χαρίτος, 2018).

Η ΚΠΑ αναφέρεται πιο άμεσα και εκτενέστερα - σε σχέση με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα - στις ευρωπαϊκές αξίες (Βούκανου, 2009). Ειδικότερα, προσεγγίζονται θέματα όπως ο ρόλος του πολίτη στην κοινωνία, η οργάνωση και η λειτουργία του κράτους, οι

ανθρώπινες σχέσεις, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα στερεότυπα και ο ρατσισμός (Γιαννίκας, 2011). Ωστόσο, πολλές αναφορές σε αξίες, όπως π.χ. της δημοκρατίας, παρουσιάζονται με τρόπο έμμεσο, αναδεικνύοντας τον κομβικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο/η εκπαιδευτικός (Κατωπόδη, 2019).

Όσον αφορά τα σχολικά βιβλία της Γεωγραφίας, αν και πραγματεύονται αξίες που αφορούν το πολιτισμικά «διαφορετικό» και τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον (Πάτρας, 2018), οι σχετικές αναφορές είναι συχνά έμμεσες και ουδέτερες (Βούκανου, 2009).

Τέλος, τα βιβλία των αγγλικών ως «αγωγός πολιτισμικής μεταβίβασης» δίνουν έμφαση σε στοιχεία που αφορούν άλλους λαούς, εστιάζοντας στον πολιτισμικό σχετικισμό, τις πολλαπλές ταυτότητες, τη θρησκευτική συνείδηση κ.ά. ως εργαλείων για τη διαμόρφωση των μαθητών/τριών ως πολιτών του κόσμου (Καρρά, 2020).

Αν και αναδείχθηκε η σημασία που διαδραματίζουν τα σχολικά βιβλία στην πληροφόρηση των μαθητών/τριών και τις διδακτικές επιλογές των εκπαιδευτικών, δεν υπάρχουν μελέτες που να εξετάζουν κατά πόσο αυτά μπορούν να καλλιεργήσουν την πολιτειότητα, νοούμενη ως έννοια συνεκτική, που εμπεριέχει ένα σύνολο γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών. Πολλές είναι οι έρευνες που εξετάζουν το πώς επιμέρους πτυχές της ιδιότητας του πολίτη καλλιεργούνται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια ποικίλων γνωστικών αντικειμένων του Δημοτικού σχολείου. Οι περισσότερες από τις συναφείς έρευνες αναλύουν το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων που εκδόθηκαν το 2006. Εξαιρέση αποτελούν τα βιβλία των Αγγλικών (έτ. έκδοσης 2010), της ΚΠΑ (2008) και της Γεωγραφίας (2011).

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθεί κατά πόσο το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων της Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου που χρησιμοποιούνται κατά το σχολικό έτος 2023-2024 είναι κατάλληλο ώστε να καλλιεργηθεί η ιδιότητα του πολίτη. Πιο συγκεκριμένα, διατυπώθηκαν τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποιες γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες που προάγουν την πολιτειότητα εντοπίζονται;
- Με τι συχνότητα εμφανίζονται οι σχετικές με την καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες;

Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η ποσοτική και ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Σχετικά με την κατεύθυνση της ανάλυσης, διερευνάται το «τι» λέγεται, δηλαδή το περιεχόμενο, το οποίο ερμηνεύεται με βάση τις σχετικές θεωρητικές παραδοχές και έρευνες. Ως μονάδα δειγματοληψίας ορίστηκαν «τα σχολικά βιβλία της Στ' Δημοτικού σχολείου» και αναλύθηκαν τα σχολικά βιβλία της Γλώσσας (τρία τεύχη), της Ιστορίας, των Θρησκευτικών, της ΚΠΑ, της Γεωγραφίας, των Αγγλικών, της Μουσικής και των Εικαστικών. Η επιλογή αυτής της τάξης έγινε καθώς θεωρήθηκε από τις ερευνήτριες ότι θα παρέχονται περισσότερες ευκαιρίες, σε σχέση με τις υπόλοιπες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, καλλιέργειας της ιδιότητας του πολίτη, λόγω της μεγαλύτερης ηλικίας και ωριμότητας των μαθητών/τριών. Ως μονάδα καταγραφής ορίστηκε το «θέμα»- γνώσεις, δεξιότητες/ ικανότητες και στάσεις/ αξίες που συμβάλλουν στην καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη.

Το σύστημα κατηγοριών προέκυψε παραγωγικά από τη σχετική θεωρία και έπειτα επαγωγικά από τη μελέτη του υπό έρευνα υλικού και οι κατηγορίες που προέκυψαν και αξιοποιούνται στην έρευνα φαίνονται στον Πίνακα 1. Το γεγονός ότι το παραγωγικό σύστημα κατηγοριών προκύπτει από τη σχετική θεωρία και από θεσμικά κείμενα συμβάλλει στη διασφάλιση της εγκυρότητας. Για την αξιοπιστία των κατηγοριών και υποκατηγοριών σε ό,τι αφορά την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου χρησιμοποιήθηκε το σύστημα των

κωδικογράφων και ερωτήσεις στον οποίων την κατάταξη στις κατηγορίες δεν συμφωνούσαν τουλάχιστον δύο κωδικογράφοι δεν συμπεριλήφθηκαν στην ποσοτική επεξεργασία. Επιπλέον, η αξιοπιστία των κατηγοριών και υποκατηγοριών ελέγχθηκε με βάση τον δείκτη Krippendorff, ο οποίος έδωσε ποσοστό $\alpha = 0.8184$ (Hayes & Krippendorff, 2007 · Krippendorff, 2004 Swert, 2012).

Πίνακας 1 Σύστημα κατηγοριών και υποκατηγοριών

10. Γνώσεις	11. Πολιτειακή οργάνωση 111. Πολιτικοί θεσμοί (Οργάνωση και λειτουργία του κράτους σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, π.χ. Κοινοβούλιο, συμβούλια, δικαστήρια, εκλογικές διαδικασίες κ.ά.) 112. Πολιτεύματα 113. Δικαιώματα και υποχρεώσεις 114. Οικονομική παιδεία - χρηματοοικονομικά θέματα 12. Κοινωνικοί θεσμοί 121. Οικογένεια 122. Εκπαιδευτικοί θεσμοί 123. Ομάδες συνομηλίκων 13. Θρησκεία - θρησκευτική ταυτότητα 131. Θρησκευτικοί θεσμοί (π.χ. τόποι λατρείας/ έργο Εκκλησίας) 132 Χριστιανική θρησκεία (π.χ. θέματα πίστεως/ θρησκευτικά μυστήρια) 133. Άλλα θρησκευόμενα 14. Ιστορία - Ταυτότητα 141. Ελληνική 142. Ευρωπαϊκή 143 Παγκόσμια 15. Πολιτισμός και πολιτιστική κληρονομιά - πολιτισμική ταυτότητα 151. Ελληνική πολιτιστική κληρονομιά 152. Στοιχεία άλλων πολιτισμών 16. Περιβαλλοντικά θέματα - Θέματα αειφορίας 17. Εθελοντισμός 18. Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης/ Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης
20. Δεξιότητες	· Κριτική σκέψη · Δεξιότητες επιχειρηματολογίας 23. Ανάληψη πρωτοβουλιών και λήψη αποφάσεων 24. Συνεργατικές και επικοινωνιακές ικανότητες 25. Δημιουργική σκέψη 26. Ερευνητικές δεξιότητες 27. Ψηφιακός γραμματισμός
30. Στάσεις - Αξίες	31. Συμμετοχικότητα - Συνεργασία 32. Δημοκρατική συνείδηση 33. Σεβασμός και αποδοχή της διαφορετικότητας 34. Σεβασμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων 35. Αλληλεγγύη 36. Ισότητα 37. Ελευθερία 38. Δικαιοσύνη 39. Ειρήνη και ασφάλεια

Για την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων αξιοποιήθηκε το Στατιστικό Πακέτο για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SPSS) και οι δυνατότητες που παρέχει η περιγραφική στατιστική (συχνότητες και πίνακες διασπαύρωσης). Τα δεδομένα που προκύπτουν είναι ενδεικτικά των τάσεων που επικρατούν αναφορικά με τα ερωτήματα της παρούσας έρευνας ενώ φωτίζονται και ερμηνεύονται πληρέστερα υπό το φως των ποιοτικών δεδομένων. Σε ό,τι αφορά την ποιοτική ανάλυση γίνεται περιγραφική αναπαράσταση του υπό έρευνα υλικού και παρουσιάζονται χαρακτηριστικές αναφορές.

Παρουσίαση ερευνητικών δεδομένων

Μετά από την αρχική καταγραφή από τις 4 κωδικογράφους και εφόσον αφαιρέθηκαν οι αναφορές στις οποίες δεν συμφωνούσαν τουλάχιστον 2 από τις 4 κωδικογράφους, προέκυψαν 779 καταγραφές που αφορούν γνώσεις οι οποίες μπορούν να συμβάλουν στην καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη, 339 αναφορές οι οποίες αφορούν δεξιότητες και 121 αναφορές οι οποίες αφορούν στάσεις (Βλ. Πίνακα 2).

Σε ό,τι αφορά τις γνώσεις, η πλειοψηφία των αναφορών αφορά στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά (175) και τα σχετικά στοιχεία εμφανίζονται σε όλα τα σχολικά βιβλία. Η δεύτερη κατηγορία που εμφανίζει τις περισσότερες καταγραφές αφορά την ελληνική ιστορία (148) και σχεδόν το σύνολο των καταγραφών εντοπίζονται στο βιβλίο της Ιστορίας και έπειτα στα βιβλία της Γλώσσας. Θετικό είναι ότι αρκετές αναφορές (103) γίνονται σε στοιχεία άλλων πολιτισμών στα βιβλία των Αγγλικών, των Εικαστικών, της Μουσικής, της Γλώσσας, της Γεωγραφίας. Όπως ήταν αναμενόμενο, πολλές είναι οι αναφορές στη Χριστιανική θρησκεία (80), οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στο βιβλίο των Θρησκευτικών. Ένας ικανοποιητικός αριθμός αναφορών αφορά θέματα αειφορίας και περιβάλλοντος, οι οποίες εμφανίζονται στο βιβλίο της Γεωγραφίας. Αναφορικά με τα διάφορα ζητήματα πολιτειακής οργάνωσης εντοπίστηκαν συνολικά 98 καταγραφές, κυρίως στο σχολικό βιβλίο της ΚΠΑ. Αξίζει να επισημανθεί ο μικρός αναλογικά αριθμός αναφορών όχι μόνο σε άλλες θρησκείες και στην Ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, κάτι που αναμενόταν, αλλά και σε θεσμούς πολιτικούς, κοινωνικούς, εκπαιδευτικούς και θρησκευτικούς, στοιχεία που είναι απαραίτητα ώστε να διαμορφωθεί η ταυτότητα του ενεργού δημοκρατικού πολίτη. Σε ό,τι αφορά την καλλιέργεια δεξιοτήτων απαραίτητων για την καλλιέργεια της πολιτειότητας, είναι αισιόδοξο ότι εντοπίζονται αρκετές αναφορές. Οι δεξιότητες στις οποίες δίνεται έμφαση είναι η κριτική σκέψη (123), η δημιουργική σκέψη (74), οι συνεργατικές δεξιότητες (45) και οι ερευνητικές δεξιότητες (42). Ωστόσο, μας προβληματίσε το γεγονός ότι βρέθηκαν μόλις 8 αναφορές σε δραστηριότητες που δίνουν την ευκαιρία ανάληψης πρωτοβουλιών και λήψης αποφάσεων, μιας δηλαδή δεξιότητας καθοριστικής σημασίας για έναν/μία ενεργό πολίτη. Αναφορικά με την καλλιέργεια στάσεων, εντοπίστηκαν 121 καταγραφές και φαίνεται ότι έμφαση δίνεται στην καλλιέργεια φιλειρηνικών στάσεων (26), σεβασμού και αποδοχής της διαφορετικότητας (21) και συνεργασίας (21). Αξίζει να αναφερθεί ότι ελάχιστες ευκαιρίες δίνονται για την καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης, της αξίας της ελευθερίας και της αξίας της δικαιοσύνης.

Πίνακας 2 Περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων (N)

	ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΓΛΩΣΣΑ	ΑΓΓΛΙΚΑ	Κ.Π.Α.	ΜΟΥΣΙΚΗ	ΕΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΟ
ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Πολιτικοί θεσμοί	-	3	-	1	-	27	-	-	31
Πολιτεύματα	-	-	-	-	-	17	-	-	17
Δικαιώματα και υποχρεώσεις	-	3	-	12	-	15	-	-	30
Οικονομική παιδεία - χρηματοοικονομικά θέματα	-	7	7	-	3	3	-	-	20
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Οικογένεια	-	-	-	13	-	10	-	-	23
Εκπαιδευτικοί θεσμοί	-	-	-	-	-	6	-	-	6
ΘΡΗΣΚΕΙΑ/ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Θρησκευτικοί θεσμοί	8	-	1	-	-	6	-	-	15
Χριστιανική θρησκεία	61	-	1	18	-	-	-	-	80
Άλλα θρησκευόμενα	-	-	2	1	-	3	-	-	6
ΙΣΤΟΡΙΑ/ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ελληνική	4	105	3	32	1	2	1	-	148
Ευρωπαϊκή	-	21	6	-	-	4	-	-	31
Παγκόσμια	1	11	8	1	1	1	-	-	23
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ/ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	1	-	1	-	-	-	7	4	13
Ελληνική πολιτιστική κληρονομιά	18	35	12	50	11	2	37	10	175
Στοιχεία άλλων πολιτισμών	5	4	19	13	20	8	14	20	103
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ/ ΔΕΙΦΟΡΙΑ	-	-	32	1	7	3	1	3	47
ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ	-	-	-	-	-	5	-	-	5
ΜΜΕ/ ΜΚΔ	-	-	-	-	-	5	-	1	6
ΣΥΝΟΛΟ	98	189	92	142	43	117	60	38	779
Κριτική σκέψη	10	44	4	30	5	14	7	9	123
Δεξιότητες επιχειρηματολογίας	2	1	-	9	2	2	3	6	25
Ανάληψη πρωτοβουλιών και λήψη αποφάσεων	1	-	-	2	-	2	2	1	8
ΔΕΞΙΟΤΗΤΕΣ									
Συnergατικές και επικοινωνιακές ικανότητες	1	-	-	6	13	6	11	8	45
Δημιουργική σκέψη	7	-	-	19	7	1	19	21	74
Ερευνητικές δεξιότητες	5	1	1	19	5	2	5	4	42
Ψηφιακός γραμματισμός	-	-	-	12	6	-	3	1	22
ΣΥΝΟΛΟ	26	46	5	97	38	27	50	50	339

ΣΤΑΣΕΙΣ	Συμμετοχικότητα - Συνεργασία	1	-	3	3	-	10	1	3	21
	Δημοκρατική συνείδηση	-	1	-	1	-	4	-	-	6
	Σεβασμός και αποδοχή της διαφορετικότητας	3	-	2	11	-	4	1	-	21
	Σεβασμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων	-	-	2	3	-	8	-	-	13
	Αλληλεγγύη	1	-	-	6	-	7	-	-	14
	Ισότητα	3	2	-	4	-	3	-	-	12
	Ελευθερία	1	2	-	-	-	2	-	-	5
	Δικαιοσύνη	-	-	-	1	-	2	-	-	3
	Ειρήνη και ασφάλεια	-	-	-	21	-	5	-	-	26
	ΣΥΝΟΛΟ	9	5	7	50	-	45	2	3	121

Σχολικά βιβλία Γλώσσας

Εκινώντας με την παροχή σχετικών με την ιδιότητα του πολίτη *γνώσεων*, στα σχολικά βιβλία της γλώσσας η πλειονότητα των αναφορών εντάσσονται στην κατηγορία *πολιτισμός/πολιτισμική ταυτότητα*. Από τις 63 συνολικά αναφορές, οι 50 αφορούν στον ελληνικό πολιτισμό και οι 13 δίνουν πληροφορίες για στοιχεία άλλων πολιτισμών. Αναφορικά με τα στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού, αυτά αφορούν κυρίως μνημεία (π.χ. Δελφούς, Αρχαιολογικά μουσεία, Λαογραφικά μουσεία, Βυζαντινά μουσεία), ανθρώπους του πνεύματος (π.χ. Καβάφη), ήθη και έθιμα (π.χ. έθιμα βάπτισης, γάμου, κάλαντα, βασιλόπιτα, πασχαλινά έθιμα) και στοιχεία του καθημερινού τρόπου ζωής (π.χ. καφενεία, θερισμός, παραγωγή μαστίχας, πανηγύρια, επαγγέλματα, ζωή στην ύπαιθρο, ζωή στην νησιωτική Ελλάδα). Σχετικά με τους άλλους πολιτισμούς, οι αναφορές αφορούν στους κατοίκους της ερήμου, τους Ινδιάνους, τον καταυλισμό των Κοζάκων, τους Λάπωνες.

Η δεύτερη σε συχνότητα αναφορών κατηγορία αφορά την Ιστορία, στην οποία έχουν καταγραφεί 33 αναφορές, εκ των οποίων οι 32 αφορούν την ελληνική ιστορία, μία αφορά την παγκόσμια ενώ δεν εντοπίζεται καμία αναφορά στην ευρωπαϊκή ιστορία. Σχετικά με τις αναφορές στην ελληνική ιστορία, αυτές αφορούν τα ιστορικά γεγονότα του 1940, τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, τα γεγονότα της 17^{ης} Νοεμβρίου, τη Μικρασιατική καταστροφή και την επανάσταση του 1821. Ενδεικτική αναφορά για τη σκοπιμότητα αναφοράς στα παραπάνω ιστορικά γεγονότα μπορεί να θεωρηθεί η ακόλουθη:

«Συζητήστε στην τάξη σε ποιες άλλες στιγμές της ελληνικής ιστορίας φαίνεται η ομοψυχία των Ελλήνων και ποια ήταν τα αποτελέσματα;»

Οι αναφορές σε θέματα *Θρησκειών* είναι 19, εκ των οποίων οι 18 αφορούν τη Χριστιανική Θρησκεία και ειδικότερα χριστιανικές γιορτές (π.χ. Χριστούγεννα, Θεοφάνια, Πάσχα), αναφορά σε Αγίους της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας, χριστιανικές συνήθειες και τελετουργικά (π.χ. νηστεία, κάλαντα, αγιασμός των νερών). Η μία αναφορά σε άλλη θρησκεία αφορά στο μουσουλμανικό Μπαϊράμι και γίνεται σε σύγκριση και αντιπαραβολή με το χριστιανικό Πάσχα.

Ακόμη, εντοπίζονται 13 αναφορές σε *κοινωνικούς θεσμούς* και το σύνολό τους αφορά τον θεσμό της οικογένειας και ειδικότερα τους ρόλους του παππού, του πατέρα και κυρίως τον μητρικό ρόλο. Οι αναφορές στους ρόλους της μητέρας και του πατέρα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και γεννούν πολλά ερωτήματα, καθώς η μητέρα παρουσιάζεται ως το πρόσωπο που παρέχει φροντίδα και στοργή διατηρώντας παράλληλα τον ρόλο του «ωραιού» φύλου, ενώ ο πατέρας είναι εκείνος που εργάζεται εκτός σπιτιού και ο οποίος παίρνει τις αποφάσεις. Ορισμένες χαρακτηριστικές αναφορές είναι οι εξής:

«Η μάνα μου μόλις σιδέρωσε τις πετσέτες του μαγαζιού μας κι εγώ τις παίρνω ζεστές ζεστές και τις πηγαίνω στο κουρείο του πατέρα μου...Εξαίρεση οι Κυριακές με τις γυναίκες, περιποιημένες,

αρωματισμένες, με κόκκινα κραγιόν και άσπρα κολιεδάκια, σε οικογενειακές εξόδους, υποβρόχιες γλυκές κοινωνίες βανίλιας μέσα στα λουκούμια-καφενεία μου.»

«Η μαμά μου με κοίταξε, έκανε μια περίεργη γκριμάτσα, μ' αγκάλιασε, με φίλησε στο κεφάλι και μου είπε πως θα το κουβεντιάσαμε, "όταν ο πλαμπάς θα επιστρέψει, μωρό μου".»

Σχετικά με την πολιτειακή οργάνωση εντοπίζονται 13 αναφορές, εκ των οποίων η μία αφορά πολιτικούς θεσμούς, και ειδικότερα την Ευρωπαϊκή Ένωση ως θεσμό, ενώ οι 12 αναφορές εστιάζουν στο θέμα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων: δικαιώματα και υποχρεώσεις των ενοίκων σε μια πολυκατοικία, παραβίαση κανόνων και νόμων, τήρηση του κώδικα οδικής κυκλοφορίας. Το σύνολο των αναφορών αποτελεί μια προτροπή για την τήρηση των κανόνων και οι πιο αντιπροσωπευτικές αναφορές είναι οι ακόλουθες:

«Γράψτε κι εσείς μερικούς κανόνες για το πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε στο σχολείο, ώστε να μην πάθουμε κανένα ατύχημα (π.χ. τι κάνουμε και τι δεν κάνουμε στο διάλειμμα, πώς ανεβοκατεβαίνουμε τις σκάλες κ.τ.λ.). Το κείμενό σας θα μπει στον πίνακα ανακοινώσεων του σχολείου.»

«Παιδιά, κάτι βέβαια φταίει που τόσα δυστοχήματα έχουμε με ποδηλάτες και μοτοσυκλετιστές. Κι αυτό δεν είναι το μάτιασμα, ούτε οι μπλε χάντρες μπορούν να κάνουν τίποτε, αν δεν ξέρει ο αναβάτης του δίτροχου βασικούς, χρυσούς θα 'λεγα, κανόνες να κυκλοφορεί, να προστατεύεται και να προστατεύει και τον άλλον. Σας τους έφερα γραμμένους. Διαβάστε τους, να τους μάθετε απέξω κι ανακατωτά, που λέει ο λόγος, και φροντίστε να τους μάθουν όσα περισσότερα παιδιά γίνεται.»

Μέσα από ένα κείμενο το οποίο αφορά την επικαιρότητα επιδιώκεται η ενημέρωση για περιβαλλοντικά ζητήματα και η καλλιέργεια περιβαλλοντικής συνείδησης. Αξίζει να αναφερθεί ότι στα εν λόγω σχολικά βιβλία δεν θίγεται καθόλου το θέμα του εθελοντισμού. Επίσης, ακόμη πιο παράδοξο είναι ότι δεν γίνονται αναφορές στον ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Αναφορικά με την καλλιέργεια *δεξιότητων*, οι οποίες αποτελούν προϋπόθεση διαμόρφωσης του/της ενεργού πολίτη, στα βιβλία της Γλώσσας εντοπίζονται 97 συνολικά αναφορές. Ειδικότερα, το 1/3 των αναφορών πρόκειται για δραστηριότητες που συμβάλλουν στην *κριτική σκέψη* των μαθητών/τριών. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται δραστηριότητες αυτοαξιολόγησης («Σημειώνω στα δεξιά του πίνακα + για όσα νομίζω ότι έχω γράψει και ένα - για όσα δεν έχω γράψει. Στη συνέχεια συμπληρώνω όλα όσα λείπουν για να είναι το γραπτό μου πλήρες.») ή ερμηνείας (π.χ. γιατί είναι σύντομες οι διαφημίσεις, γιατί ο τίτλος ενός άρθρου έχει αυτή τη μορφή, γιατί βρίσκονταν εκεί κάποιοι άνθρωποι, γιατί ένιωθαν έτσι).

Ένας σημαντικός αριθμός αναφορών (19 δραστηριότητες) αφορά: α) στην καλλιέργεια *δημιουργικής σκέψης*: δημιουργία διαφήμισης, δραματοποίηση γεγονότων, σύνταξη άρθρου, κατασκευή ιστορίας, σύνταξη ανακοίνωσης, κατασκευή βιβλίου, διαφορετικό τέλος σε μια ιστορία, ετοιμασία σχολικής παράστασης, και β) στην *καλλιέργεια ερευνητικών δεξιότητων*: ανακάλυψη της ιστορίας πίσω από τα ονόματα δρόμων, συλλογή πληροφοριών για ιστορικά γεγονότα, συλλογή πληροφοριών για ελληνικά έθιμα και παραδόσεις, συλλογή πληροφοριών για επιστημονικά επιτεύγματα, διεξαγωγή συνεντεύξεων για σύγχρονα ζητήματα. Χαρακτηριστική αναφορά είναι η ακόλουθη:

«Χωριστείτε σε ομάδες και συγκεντρώστε φωτογραφίες από εγκυκλοπαίδειες, ιστορικά βιβλία και μουσεία, με τα εμβλήματα, τα λάβαρα, τις στολές και τις σημαίες της Ελληνικής Επανάστασης. Γράψτε τη χρονολογία κάτω από κάθε φωτογραφία και δώστε χρήσιμες ιστορικές πληροφορίες. Στο τέλος, φτιάξτε με το υλικό σας το βιβλίο της 25ης Μαρτίου και παρουσιάστε το και στις άλλες τάξεις.»

Λιγότερες είναι οι αναφορές (12) που αφορούν στον *ψηφιακό γραμματισμό* (π.χ. ιστορικά στοιχεία για τις τηλεπικοινωνίες και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, δυνατότητες του διαδικτύου, κίνδυνοι και οφέλη από την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών). Ακόμη λιγότερες είναι οι αναφορές (9) στις *δεξιότητες επιχειρηματολογίας* και ειδικότερα όσες ζητούν από τους/τις μαθητές/τριες να επιχειρηματολογήσουν για ένα θέμα που τους δίνεται, π.χ. σημαντικότητα ενός κτηρίου, ηχορρύπανση, διατήρηση πολιτισμικής ταυτότητας, δικαιώματα των προσφύγων, διεκδίκηση χορηγίας, δικαιώματα των παιδιών, ρόλος του πολίτη. Ελάχιστες είναι οι αναφορές που σχετίζονται με την ανάληψη πρωτοβουλιών και τη

λήψη αποφάσεων καθώς και οι αναφορές που αφορούν στην καλλιέργεια συνεργατικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων - οι τελευταίες αφορούν ομαδικές δραστηριότητες που μπορούν να ανατεθούν στους μαθητές.

Τέλος, εντοπίζονται 50 αναφορές οι οποίες θα μπορούσαν να συμβάλουν στην καλλιέργεια *στάσεων και αξιών*, περισσότερες από όλα τα υπόλοιπα βιβλία που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Η πλειονότητα των αναφορών (21) αφορά στην καλλιέργεια φιλειρηνικής στάσης, με κυρίαρχα θέματα την προσφυγιά και γενικότερα τις επιπτώσεις του πολέμου, τα οποία προσεγγίζονται ιστορικά και συγχρονικά. Η δεύτερη σε συχνότητα αναφορών κατηγορία είναι αυτή που αφορά στον σεβασμό και την αποδοχή της διαφορετικότητας ενώ οι διαφορές για τις οποίες υπάρχουν αφορμές ευαισθητοποίησης έχουν να κάνουν με τη διαφορετική εθνικότητα, τη διαφορετική θρησκεία, τον διαφορετικό τύπο οικογένειας, τα άτομα με αναπηρία. Χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«Ένας φίλος σας με προβλήματα όρασης σας ζητάει να του περιγράψετε μια από τις παρακάτω φωτογραφίες, που τραβήχτηκαν στην αίθουσα του Μουσείου Αφής, που είναι αφιερωμένη στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Διαλέγετε μία και του λέτε τι και ποιους βλέπετε, τι ακριβώς κάνουν οι άνθρωποι της φωτογραφίας, τι νομίζετε ότι αισθάνονται και σκέφτονται, τι αισθάνεστε και τι σκέφτεστε εσείς.»

Οι αναφορές στις υπόλοιπες αξίες-συμμετοχικότητα, συνεργασία, δημοκρατική συνείδηση, σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (π.χ. δικαιώματα των προσφύγων), αλληλεγγύη, ισότητα (π.χ. ανάλογα με την εθνικότητα, το φύλο), δικαιοσύνη - είναι σχεδόν ισάριθμες και ελάχιστες, θα λέγαμε. Τέλος, αξίζει να καταγραφεί ότι δεν εντοπίζεται καμία αναφορά στην αξία της ελευθερίας.

Σχολικό βιβλίο Ιστορίας

Αναφορικά με το πεδίο των *γνώσεων*, διαπιστώθηκε ότι από τις 189 συνολικά σχετικές με την ιδιότητα του πολίτη καταγραφές οι οποίες εντοπίζονται στο βιβλίο της Ιστορίας, οι 137 σχετίζονται με την *Ιστορία* και κυρίως με την ελληνική (105 σχετικές καταγραφές). Οι αναφορές στην ελληνική Ιστορία σχετίζονται με την περιγραφή γεγονότων καθώς και τους παράγοντες που επηρέασαν γεγονότα, όπως οι συνθήκες που επικρατούσαν κατά την Οθωμανική κυριαρχία, η προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης, η εξέλιξη και η έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης, η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους, ο αγώνας για απελευθέρωση διαφόρων περιοχών, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, η Μικρασιατική καταστροφή, η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η Κατοχή, ο Εμφύλιος Πόλεμος, η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Ελλάδας και η ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν και είναι αρκετά μεγάλο το πλήθος των αναφορών, φαίνεται να δίνεται έμφαση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και την Ελληνική Επανάσταση. Ενδεικτικά, αναφέρεται η εξής καταγραφή:

«Η Μεγάλη Επανάσταση του 1821 αποτελεί την κορυφαία προσπάθεια των Ελλήνων να αποκτήσουν την ελευθερία τους. Παρά τις δυσκολίες και τα προβλήματα, εσωτερικά και εξωτερικά, η Επανάσταση πέτυχε τελικώς το στόχο της. Μέσα σε σχετικά σύντομο διάστημα, ως το 1830, η Ελλάδα κέρδισε την ανεξαρτησία της έστω και με περιορισμένα όνορα. Η ελεύθερη εθνική ζωή ξεκίνησε και τέθηκαν νέοι εθνικοί στόχοι.»

Σχετικά με την ευρωπαϊκή ιστορία, εντοπίστηκαν 21 αναφορές, οι οποίες σχετίζονται με εξελίξεις στην Ευρώπη, όπως την Αναγέννηση, τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση, τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες/ μεταβολές, τις γεωγραφικές ανακαλύψεις, τη Γαλλική Επανάσταση, τη Βιομηχανική Επανάσταση, την επίδραση/ στάση ευρωπαϊκών δυνάμεων προς την υπόδουλη Ελλάδα, την έξαρση του εθνικισμού, τον Α' και Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ιστορία κυρίως συνδέεται με τις εξελίξεις στον ελληνικό χώρο. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

«Το 1830 ήταν μια χρονιά σημαντικών εξελίξεων, όχι μόνο σε ελληνικό, αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τον Ιούλιο στη Γαλλία ο λαός ξεσηκώθηκε λόγω της βαθύτατης οικονομικής, κοινωνικής και

πολιτικής κρίσης. Οι μνήμες της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 ξύπνησαν και οδήγησαν σε καθεστωτική αλλαγή και σε δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις.»

Λιγότες - μόλις 11 - είναι οι καταγραφές που σχετίζονται με τις εξελίξεις και τα ιστορικά γεγονότα σε παγκόσμιο επίπεδο. Αφορούν κυρίως τον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μόλις 5 θέματα εντοπίστηκαν να σχετίζονται με άλλα ζητήματα, όπως η ανακάλυψη της Αμερικής από τους Ευρωπαίους, η Αμερικανική Επανάσταση, η ίδρυση του Ερυθρού Σταυρού, η οικονομική κρίση στις Η.Π.Α. και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων.

Ένας σημαντικός αριθμός αναφορών σχετίζονται με γνώσεις που αφορούν πολιτισμικά στοιχεία, αν και παρουσιάζονται ουσιαστικά ελληνικά πολιτισμικά στοιχεία, 35 συνολικά έναντι των 4 αναφορών σε στοιχεία άλλων πολιτισμών, όπως για παράδειγμα δημοτικά τραγούδια, έργα Ελλήνων ποιητών και λογοτεχνών, αναφορά στη συνεισφορά των Ελλήνων λογίων στην Ευρώπη, θρησκευτική ταυτότητα των Ελλήνων, δραστηριότητα των Δασκάλων του Γένους, συνθήκες μόρφωσης των Ελλήνων πριν και μετά την απελευθέρωση, στοιχεία για την καθιέρωση της ελληνικής σημαίας και τον Εθνικό Ύμνο, το γλωσσικό ζήτημα. Ένα ενδεικτικό σχετικό απόσπασμα είναι το παρακάτω:

«Το «Κρυφό Σχολείο» [...] Επίσης, μειώθηκαν δραστικά αυτοί που αποκτούσαν σχολική μόρφωση και περιορίστηκαν ουσιαστικά σε όσους θα γίνονταν κληρικοί. Για τον λόγο αυτό, τα ελληνικά γράμματα διδάσκονταν κυρίως στις εκκλησίες ή στα μοναστήρια, από δασκάλους ιερωμένους. Αυτές οι δύσκολες συνθήκες αποτυπώθηκαν στην εθνική συλλογική μνήμη*, κατά τον 19ο αιώνα, με τη μορφή της δραματικής εικόνας του Νικολάου Γόζη «το Κρυφό Σχολείο» και το ομότιτλο ποίημα του Ιωάννη Πολέμη (1899).»

Τέλος, τα στοιχεία άλλων πολιτισμών είναι μηδαμινά και αφορούν στην Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό.

Όσον αφορά την κατηγορία της *πολιτειακής οργάνωσης*, οι σχετικές καταγραφές που εντοπίστηκαν ήταν 3 σε πολιτικούς θεσμούς, 3 σε δικαιώματα και υποχρεώσεις και 7 σε θέματα σχετικά με την οικονομική παιδεία. Τα θέματα οικονομικής παιδείας που αναδεικνύονται σχετίζονται με τις οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων κατά την Οθωμανική κυριαρχία (π.χ. αγροτικές καλλιέργειες, κτηνοτροφία, εμπορικές δραστηριότητες, νηματοουργία – πρώτος συνεταιρισμός) και μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους (Εθνική τράπεζα, εμπόριο σταφίδας, οικονομική κρίση, μετανάστευση). Μέσω των αναφορών αυτών σκιαγραφείται έντονα η προσπάθεια οικονομικής ανάπτυξης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η οικονομική αστάθεια και οι συνέπειές της. Ενδεικτική αναφορά είναι η εξής:

«Τα χρήματα που δανείστηκε η Ελλάδα από το εξωτερικό στη δεκαετία του 1880 εξαντλήθηκαν γρήγορα. Την οικονομική κρίση επιδείνωσε και η κατάρρευση του εμπορίου της σταφίδας σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς η σταφίδα αποτελούσε το βασικό γεωργικό προϊόν που εξήγε η χώρα. Έτσι, η πτώχευση του ελληνικού κράτους το 1893 ήταν αναπόφευκτη.»

Ως προς τους πολιτικούς θεσμούς, περιγράφονται ζητήματα που προβάλλουν τον δημοκρατικό προσανατολισμό οργάνωσης των Ελλήνων (Εθνοσυνελεύσεις, Σύνταγμα, αρχή της δεδηλωμένης) πριν και μετά την Απελευθέρωση, όπως συμβαίνει και με τις αναφορές σε δικαιώματα (ισότιμη νομική μεταχείριση, σεβασμός των νόμων του κράτους, κατοχύρωση δικαιώματος ψήφου των γυναικών).

Αναφορικά με τις δραστηριότητες μέσω των οποίων δύνανται να καλλιεργηθούν *δεξιότητες* απαραίτητες για έναν ενεργό πολίτη, σημειώθηκε ένας ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός καταγραφών (46 καταγραφές). Από αυτές ουσιαστικά μπορεί να αναπτυχθεί η *κριτική σκέψη* των μαθητών/τριών μέσω 44 συναφών δραστηριοτήτων. Ειδικότερα, ξεκινώντας είτε από διάφορα ιστορικά ζητήματα είτε με την παράθεση συγκεκριμένων πηγών, οι μαθητές καλούνται να τα μελετήσουν και να τα αναλύσουν, ώστε, αφού κατανοήσουν εις βάθος και ερμηνεύσουν τις διάφορες καταστάσεις, να εκτιμήσουν πιθανές δυνατότητες, περιορισμούς, προεκτάσεις ή αίτια. Χαρακτηριστικές αναφορές είναι οι εξής:

«Με βάση τα κείμενα των πηγών, ποιο ήταν το ηθικό των Ελλήνων αγωνιστών που πολέμησαν τον Ιμπραήμ στο Μανιάκι;»

«*Η νίκη των Ελλήνων απέναντι στους Ιταλούς αποτέλεσε ένα μικρό θαύμα. Ποιοι λόγοι οδήγησαν σε αυτό;*»

Τέλος, οι ευκαιρίες καλλιέργειας **στάσεων και αξιών** σχετικών με την πολιτειότητα είναι μόλις 5, από τις οποίες 2 αφορούν στην **ισότητα**, 2 στην **ελευθερία** και 1 στη **δημοκρατική συνείδηση**. Αντιπροσωπευτική αναφορά στην αξία της ισότητας είναι η παρακάτω:

«*Οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι: Δίνουμε αυτούς τους όρκους προκειμένου να είναι φανερό ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι και ότι έχουν προικισθεί από τον Δημιουργό τους με συγκεκριμένα και αναπαλλοτρίωτα* δικαιώματα, ανάμεσα στα οποία είναι η Ζωή, η Ελευθερία και η επιδίωξη της Ευτυχίας.*»

Σχολικό βιβλίο Θρησκευτικών

Διερευνώντας το σχολικό βιβλίο των Θρησκευτικών της ΣΤ' τάξης, εντοπίστηκαν συνολικά 98 αναφορές που σχετίζονται με **γνώσεις** απαραίτητες για την καλλιέργεια της πολιτειότητας. Από αυτές οι 69 εντάσσονται στην κατηγορία **θρησκευτική ταυτότητα**. Έμφαση δίνεται στη διάσταση της Χριστιανικής θρησκείας (61 αναφορές) ενώ εντύπωση προκαλεί η απουσία αναφορών σε άλλα θρησκευτικά. Τα χριστιανικά θέματα που εντοπίστηκαν αφορούν στην περιγραφή διαφόρων θεμάτων του ορθόδοξου δόγματος, όπως χριστιανικά μυστήρια και εορτές (π.χ. Θεία Ευχαριστία, Πεντηκοστή, Ύψωση Τιμίου Σταυρού κ.ά.), βίους Αγίων (επτά διάκονοι, πρωτομάρτυρας Στέφανος, Μέγας Κωνσταντίνος, Αγία Ελένη κ.ά.), θέματα πίστεως (διδασκαλία του Χριστού, σύμβολα) και λατρείας (εικόνες, ύμνοι, σκεύη, ιερά χριστιανικά βιβλία / Αγία Γραφή-Ευαγγέλια). Χαρακτηριστικές αναφορές είναι οι κάτωθι:

«*Το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας ιδρύθηκε από τον ίδιο τον Χριστό την ημέρα του Μυστικού Δείπνου στην Ιερουσαλήμ. Ήταν η τελευταία φορά που ο Ιησούς έτρωγε με τους μαθητές του. Με τον Μυστικό Δείπνο σύνδεσε τον άρτο και τον οίνο (το ψωμί και το κρασί) με τη σταυρική του θυσία, λέγοντας στους μαθητές του ότι είναι το Σώμα του και το Αίμα του.*»

«*Η Αγία Γραφή είναι το ιερότερο βιβλίο των χριστιανών. Λέγεται «Γραφή», γιατί στη θεολογική γλώσσα έτσι χαρακτηρίζουμε ένα γραπτό κείμενο ή μια συλλογή κειμένων. Ονομάζεται «Αγία» επειδή μιλάει για τον Θεό.*»

Οι 8 αναφορές ως προς τους θρησκευτικούς θεσμούς σχετίζονται με ζητήματα που αφορούν στην οργάνωση και τη λειτουργία της Εκκλησίας (π.χ. χριστιανικές κοινότητες, κοινοκτημοσύνη, ναοί ως τόποι συγκέντρωσης των πιστών).

Η κατηγορία του **πολιτισμού/πολιτισμικής ταυτότητας** είναι η αμέσως επόμενη σε αριθμό καταγραφών (24), από τις οποίες οι 18 αφορούν τον ελληνικό πολιτισμό. Ειδικότερα, αναδεικνύουν θέματα για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, τα ορθόδοξα θρησκευτικά μνημεία στην Ελλάδα και τους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, την αγιογραφία, τα ψηφιδωτά, την υμνογραφία. Αν και τα ζητήματα που αναφέρθηκαν δεν σχετίζονται αποκλειστικά με τον ελληνικό πολιτισμό, οι αναφορές προσφέρονται με τρόπο τέτοιο, που τα εκάστοτε πολιτισμικά στοιχεία συνδέονται με τον ελληνικό πολιτισμό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παρατίθεται στο παρακάτω χωρίο:

«*Η εκκλησιαστική μουσική: Η μουσική που ψάλλεται στους ναούς είναι συνέχεια της αρχαίας ελληνικής μουσικής.*»

Επιπλέον, υπάρχουν και 6 αναφορές μέσω των οποίων αναδεικνύονται στοιχεία άλλων πολιτισμών και θέματα πολιτισμού γενικότερα, όπως χριστιανικά μνημεία σε άλλες χώρες, ο χριστιανισμός ως πηγή έμπνευσης σε διάφορα είδη τέχνης και η UNESCO.

Τέλος, εντοπίστηκαν και κάποιες γνώσεις που υποστηρίζουν την καλλιέργεια της **ιστορικής ταυτότητας** των μαθητών/τριών κυρίως μέσω ιστορικών γεγονότων από την περίοδο του Βυζαντίου, προωθώντας ωστόσο το ελληνικό στοιχείο της βυζαντινής περιόδου.

«*Η κρίσιμη μάχη για την επικράτηση του Κωνσταντίνου θα δινόταν στη Μουλβία γέφυρα του ποταμού Τίβερη, στην Ιταλία. [...] Ο ίδιος διηγήθηκε ότι μια μέρα του 312 μ.Χ. είδε ξαφνικά στον ουρανό ένα φωτεινό σταυρό με την επιγραφή "ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ".*»

Αναφορικά με τις *δεξιότητες* που συνιστάται να έχει αναπτύξει ο ενεργός πολίτης, στο βιβλίο των Θρησκευτικών σημειώθηκαν 26 καταγραφές. Από αυτές, οι περισσότερες (10) προσφέρονται για την ανάπτυξη της *κριτικής σκέψης* των μαθητών/τριών. Πρόκειται για δραστηριότητες μέσω των οποίων οι μαθητές/τριες καλούνται να αξιολογήσουν καταστάσεις με θρησκευτικό περιεχόμενο και να τις ερμηνεύσουν ή να τις επεκτείνουν με ατομικά κριτήρια. Αντιπροσωπευτική αναφορά της κατηγορίας είναι η εξής:

«Γνωρίζουμε πως στο μαρτύριο του Στεφάνου βρισκόταν και ο Σαύλος, ο μετέπειτα Απόστολος Παύλος. Σκεφτείτε και συζητήστε: τι είδους συναισθήματα είχε για τους χριστιανούς ως Σαύλος και τι είδους, αργότερα, ως Απόστολος Παύλος;»

Επιπλέον, εντοπίστηκαν 7 δραστηριότητες οι οποίες είχαν ως στόχευση την καλλιέργεια της *δημιουργικής σκέψης* των παιδιών, όπου, με αφορμή ένα ερέθισμα, τους ζητείται να δημιουργήσουν τη δική τους ιστορία, ζωγραφιά, αφίσα, ποίημα, ενώ ταυτόχρονα τους παροτρύνει να ενεργοποιήσουν τη φαντασία τους:

«Ταξιδέψτε νοερά στα χρόνια του Βυζαντίου και φανταστείτε μια Θεία Λειτουργία στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης με την παρουσία του Αυτοκράτορα και του Πατριάρχη. Πώς φαντάζεστε ότι θα ήταν; Γράψτε ή ζωγραφίστε μία σκηνή.»

Οι *ερευνητικές δεξιότητες* των μαθητών/τριών δύνανται να ενισχυθούν με δραστηριότητες (5) στις οποίες κατευθύνονται μέσω αναλυτικών οδηγιών, ώστε να διενεργήσουν έρευνα σχετικά με ναούς ή μουσεία που σχετίζονται με τον χριστιανισμό (π.χ. παλιότερος ναός της πόλης, αναζήτηση ναών σε άλλες πόλεις, βυζαντινά μουσεία, συνέντευξη από αρχαιολόγο). Τέλος, μόλις δύο είναι οι ευκαιρίες ανάπτυξης *δεξιοτήτων επιχειρηματολογίας* (π.χ. υπέρ ή κατά/ επί του διατάγματος των Μεδιολάνων) ενώ οι *δεξιότητες ανάληψης πρωτοβουλιών* και οι *συνεργατικές δεξιότητες* ενδέχεται να αναπτυχθούν μέσω μιας δραστηριότητας η κάθε μία.

Ολοκληρώνοντας, σημειώνονται μόλις 9 αναφορές μέσω των οποίων θα μπορούσε να υποστηριχθεί η καλλιέργεια *στάσεων και αξιών*. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν 3 ευκαιρίες ως προς την αξία της *ισότητας*, παραθέτοντας τη θέση της Εκκλησίας, του Αποστόλου Παύλου και του Νέλσον Μαντέλα περί ισότητας όλων. Ως προς τον *σεβασμό και την αποδοχή της διαφορετικότητας* εντοπίζονται 3 σχετικές ευκαιρίες, όπου με αφορμή κάποια πρόσωπα επιρροής (Μαντέλα, Σαμαράκης) οι μαθητές/τριες καλούνται να αναστοχαστούν επί της διαφορετικότητας των ατόμων. Τέλος, ως προς τις αξίες της *συνεργασίας, ελευθερίας και αλληλεγγύης* οι ευκαιρίες είναι μηδαμινές, γεγονός που παραξενεύει, καθώς θα ανέμενε κάποιος περισσότερες ευκαιρίες λόγω της Χριστιανικής θρησκείας.

Σχολικό βιβλίο Γεωγραφίας

Από την έρευνα στο σχολικό βιβλίο της Γεωγραφίας, εντοπίστηκαν 98 αναφορές σχετικές με *γνώσεις* που θα πρέπει να αποκτήσουν οι μαθητές/τριες ώστε να συμμετάσχουν ενεργά και αποτελεσματικά ως δημοκρατικοί πολίτες. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι περισσότερες από αυτές (32) σχετίζονται με θέματα *περιβάλλοντος και αειφορίας*. Εντοπίστηκαν 32 αναφορές σχετικές με τη διαμόρφωση της *πολιτισμικής ταυτότητας*. Ως προς την κατηγορία του περιβάλλοντος και της αειφορίας παρουσιάζονται ζητήματα περιβαλλοντολογικών προβλημάτων παγκόσμιου ενδιαφέροντος (π.χ. κλιματική αλλαγή, φαινόμενο θερμοκηπίου, μείωση όζοντος, χρήση επιβλαβών χημικών ουσιών, καταστροφή βιότοπων, απειλούμενα είδη ζώων κ.ά.), τα αίτια (ανθρώπινη παρέμβαση), οι προεκτάσεις (π.χ. καταστροφές, αλλοιώσεις, εξαφάνιση κ.ά.) αλλά και η κατάλληλη παρέμβαση προς άμβλυνσή τους (π.χ. οικολογική γεωργία, καταφύγια ζώων, υπεύθυνη διαχείριση αποβλήτων κ.ά.). Αντιπροσωπευτική αναφορά είναι η εξής:

«Η δημιουργία φραγμάτων απαιτεί σημαντικές καταστροφικές επεμβάσεις του ανθρώπου στη φύση (υλοτομία, ανατινάξεις τεράστιων βράχων, διανοίξεις δρόμων, άντληση και εκτροπή του

υπάρχοντος νερού). [...] Στη χώρα μας υπάρχουν φράγματα για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, τα οποία αλλοιώνουν την επιφάνεια της Γης και καταστρέφουν τη χλωρίδα και την πανίδα.»

Ως προς την κατηγορία του *πολιτισμού*, επισημάνθηκαν 19 αναφορές, μέσω των οποίων οι μαθητές/τριες έρχονται σε επαφή με στοιχεία άλλων πολιτισμών, όπως των αρχαίων πολιτισμών (Ινκας, Αιγύπτιοι και Βαβυλώνιοι), αλλά και πιο σύγχρονων πολιτισμών (Βεδουίνοι, Εσκιμώοι, Λάπωνες, Πυγμαίοι, Μπαντού, Ευρωπαίοι, Ασιάτες κ.ά.). Επιπλέον, 12 αναφορές σχετίζονται με τον ελληνικό πολιτισμό, παραθέτοντας στοιχεία λαϊκής παράδοσης (δίσεχτη χρονιά, αλκυονίδες ημέρες κ.ά.), ελληνικής μυθολογίας και αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Εντύπωση προκαλεί η σχεδόν ισόποση βαρύτητα που αποδίδεται σε ελληνικούς και ξένους πολιτισμούς, παρά το γεγονός ότι το εν λόγω βιβλίο αφορά στην παγκόσμια γεωγραφία.

Τέλος, το υπόλοιπο 1/3 μοιράζεται στις κατηγορίες της *ιστορίας* (17), της *οικονομικής παιδείας* (7) και της *θρησκείας* (4). Από τις αναφορές που σχετίζονται με την ιστορία, οι περισσότερες αφορούν στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια Ιστορία, προσφέροντας γνώσεις για ευρωπαίους επιστήμονες, γεωγραφικές ανακαλύψεις, παγκόσμιους πολέμους κ.ά., ενώ υπάρχουν και 3 αναφορές στην ελληνική Ιστορία (Χρυσός Αιώνας του Περικλή, καταστροφή Μινωικού πολιτισμού, αστρικές ανακαλύψεις Πυθαγόρα).

Ως προς τις απαραίτητες *δεξιότητες* για την ιδιότητα του πολίτη, εντοπίστηκαν μόλις 5 σχετικές αναφορές, από τις οποίες 4 αφορούν την *κριτική σκέψη* και 1 αφορά τις *ερευνητικές δεξιότητες*. Αναλυτικότερα, μέσω των σχετικών με την κριτική σκέψη δραστηριοτήτων ζητείται από τους/τις μαθητές/τριες να διερευνήσουν ζητήματα όπως ομοιότητες- διαφορές μεταξύ πολιτισμών (Πυγμαίων - Μπαντού), πώς το κλίμα της Ευρώπης επηρέασε τον πολιτισμό της και αλληλεπιδράσεις διαφόρων πολιτισμών. Ως χαρακτηριστική παρουσιάζεται η κάτωθι αναφορά:

«Συζητήστε μεταξύ σας για τα πολιτιστικά στοιχεία που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού και προέρχονται από τους λαούς της Ασίας και της Αφρικής.»

Αναφορικά με τις *στάσεις και αξίες*, ο αριθμός αναφορών είναι και πάλι περιορισμένος (συνολικά 7). Η καλλιέργεια της *συμμετοχικότητας/ συνεργασίας* επιδιώκεται μέσα από 3 αναφορές που σχετίζονται με τους ενωμένους κύκλους των Ολυμπιακών αγώνων, της ρητής δήλωσης συμπαρατάστασης στους «πάσχοντες συνανθρώπους μας» και την τοποθέτηση ότι όλοι οι κάτοικοι της Γης πρέπει να συνεργάζονται. Επίσης, από 2 καταγραφές εντοπίστηκαν στις κατηγορίες *σεβασμός και αποδοχή της διαφορετικότητας* και *σεβασμός ανθρωπίνων δικαιωμάτων*. Ως προς την αποδοχή της διαφορετικότητας, παρατίθενται τα κοινά στοιχεία Ελλήνων-Τούρκων και παροτρύνεται ο αναστοχασμός σχετικά με τις ολέθριες συνέπειες σε περιπτώσεις μη αποδοχής. Τέλος, παραθέματα για την ανεξιθρησκία και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου μπορούν να αποτελέσουν αφετηρίες για την καλλιέργεια του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται:

«Όλοι οι άνθρωποι έχουμε υποχρέωση να σεβόμαστε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των συνανθρώπων μας κι ας είναι διαφορετικές από τις δικές μας. Η αποδοχή και ο σεβασμός της θρησκείας των άλλων λαών λέγεται ανεξιθρησκία. Το Σύνταγμα της Ελλάδας υποστηρίζει την ανεξιθρησκία σε ξεχωριστό άρθρο του.»

Σχολικό βιβλίο Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής

Το μάθημα της ΚΠΑ αποτελεί το κατεξοχήν μάθημα καλλιέργειας της πολιτειότητας στο Δημοτικό σχολείο και η διερεύνηση του εν λόγω βιβλίου ανέδειξε ευκαιρίες ανάπτυξης όλων των σημαντικών γνώσεων, δεξιοτήτων στάσεων και αξιών για την ιδιότητα του πολίτη. Οι συνολικές καταγραφές στην κατηγορία των *γνώσεων* είναι 117, με την κατηγορία της *πολιτειακής οργάνωσης* να παρουσιάζει την υψηλότερη συχνότητα αναφορών (62). Οι περισσότερες καταγραφές (27) εντοπίστηκαν στην υποκατηγορία των *πολιτικών θεσμών*. Μέσω αυτών οι μαθητές/τριες έχουν την ευκαιρία να μάθουν για την οργάνωση, λειτουργία και

διοίκηση του ελληνικού κράτους σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (π.χ. διοίκηση, οργάνωση και εκλογικές διαδικασίες σε δημοτικό επίπεδο, μορφές κρατικής εξουσίας, περιεχόμενο και ισχύ του Συντάγματος, κρατική οργάνωση και λειτουργία, οργάνωση και λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνεργασία κρατών σε διεθνές επίπεδο). Επισημαίνεται ότι ακολουθούνται δημοκρατικές διαδικασίες διοίκησης και εκλογής, προωθείται ο σεβασμός στους νόμους, υπογραμμίζεται ότι το κράτος λειτουργεί με στόχο την ευημερία και προστασία των πολιτών και τονίζεται ότι η ενωμένη Ευρώπη και η διεθνής κοινότητα έχουν ως βασική στόχευση την ανάπτυξη, την πρόοδο και την ειρηνική συμβίωση. Επομένως, προωθείται η διαμόρφωση της ταυτότητας του πολίτη όχι μόνο σε εθνικό, αλλά και σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Χαρακτηριστικές είναι οι παρακάτω αναφορές:

«Το κράτος, όμως, φροντίζει να προστατέψει τους πολίτες του και σε καιρό ειρήνης από φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές. Γι' αυτό το λόγο, οργάνωσε την Πολιτική Προστασία.»

«Τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνεργάζονται με σκοπό την ειρήνη, τη σταθερότητα, την ασφάλεια, τη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη, την κοινωνική και οικονομική τους ανάπτυξη, καθώς και την υπεράσπιση των κοινών αξιών των Ευρωπαίων.»

«Κόριο έργο των οργανισμών αυτών είναι να διαφυλάξουν τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια, να βοηθήσουν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των φτωχών κρατών και να προστατεύσουν τα δικαιώματα των ανθρώπων.»

Ακολουθούν θέματα που αφορούν στα *πολιτεύματα* (17 αναφορές). Αν και γίνεται αναφορά σε διάφορα είδη των πολιτευμάτων, έμφαση δίνεται στη Δημοκρατία, περιγράφοντας τις κατευθυντήριες αρχές της, τις διάφορες μορφές και τα είδη της. Τονίζεται επίσης η σύνδεσή της με την αρχαία Ελλάδα ενώ επισημαίνεται ότι αποτελεί πολίτευμα που βασίζεται στη λαϊκή κυριαρχία, με τους πολίτες να απολαμβάνουν αξίες όπως η ελευθερία και η ισοτιμία.

Επιπλέον, εντοπίζονται 15 καταγραφές που σχετίζονται με *δικαιώματα και υποχρεώσεις των πολιτών* σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Σε εθνικό επίπεδο δίνεται έμφαση σε δικαιώματα όπως η μόρφωση, η πρόοδος, η ανεξίτηρη κία, το εκλογικό δικαίωμα κ.ά., υπογραμμίζεται η κατοχύρωσή τους από το ελληνικό Σύνταγμα και επισημαίνεται ότι οι πολίτες έχουν και μια σειρά από υποχρεώσεις. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των Ευρωπαίων πολιτών, όπως αυτά προκύπτουν από τον «Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Ομοίως, σε διεθνές επίπεδο περιγράφονται τα ανθρώπινα δικαιώματα που προστατεύονται από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ενώ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα δικαιώματα των παιδιών, που προστατεύονται από τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του παιδιού (Unicef).

Επίσης, υπάρχουν μόλις 3 αναφορές σε *οικονομικά ζητήματα* (π.χ. έσοδα - έξοδα δήμων), παρά το γεγονός ότι τα χρηματοοικονομικά θέματα αποτελούν σημαντική πτυχή της σύγχρονης κοινωνίας, καθορίζοντας άμεσα τις συνθήκες διαβίωσης των πολιτών.

Συνεχίζοντας, 16 είναι οι καταγραφές που αφορούν σε *κοινωνικούς θεσμούς*, από τις οποίες οι 10 αφορούν στην οικογένεια και οι 6 στην εκπαίδευση. Ο θεσμός της οικογένειας περιγράφεται ως το πρώτο και σημαντικότερο πλαίσιο κοινωνικοποίησης του ατόμου, εντός του οποίου αναπτύσσονται σχέσεις αγάπης, φροντίδας και αλληλοβοήθειας, ενώ δεν παραλείπεται η επισήμανση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που έχουν τα μέλη της. Επιπροσθέτως, αναφέρονται οι διάφορες μορφές οικογένειας (σύγχρονες και παλαιότερες) ενώ ιδιαίτερα ευχάριστο είναι το γεγονός ότι αναγνωρίζεται το ενδεχόμενο η οικογένεια να αντιμετωπίζει δυσκολίες, με την επισήμανση ότι υπάρχουν λύσεις και η δυναμική των σχέσεων μεταξύ των μελών της οδηγεί στην ισορροπία μιας οικογένειας. Το ελληνικό σχολείο, από την άλλη, περιγράφεται ως ένα πλαίσιο όπου όλα τα παιδιά δύνανται να αποκτήσουν μόρφωση και παιδεία. Επιπλέον, σημειώνεται ότι η παιδεία αποτελεί βασική στόχευση του ελληνικού κράτους ενώ σκιαγραφείται σύντομα το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ΚΠΑ είναι το μοναδικό βιβλίο που πραγματεύεται αυτό το ζήτημα. Μια χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«Στο σχολείο το παιδί αποκτά με συστηματικό τρόπο γνώσεις, δεξιότητες και αξίες, δηλαδή μόρφωση και παιδεία.»

Αναφορικά με την ανάπτυξη της *θρησκευτικής ταυτότητας* των μαθητών, εντοπίστηκαν αναφορές σχετικές με τους θρησκευτικούς θεσμούς στην Ελλάδα (6) και με άλλα θρησκευματα (3). Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται το θρησκευτικό και κοινωνικό έργο της Εκκλησίας της Ελλάδος και γίνεται αναφορά στη διοίκησή της και τους βαθμούς ιεροσύνης. Επιπλέον, σημειώνεται ότι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρείται με συνταγματική απόφαση ως η επικρατούσα στην Ελλάδα, και υπογραμμίζεται η σημαντικότητά της στην ταυτότητα των Ελλήνων πολιτών, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται:

«Σύμφωνα με το Σύνταγμα, στη χώρα μας η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρείται ως επικρατούσα, επειδή εκφράζει την πλειονότητα του ελληνικού λαού και αποτελεί σημαντικό στοιχείο της ταυτότητάς του.»

Ως προς τη κατηγορία *πολιτισμός*, ευχάριστη έκπληξη αποτελεί το γεγονός ότι τα στοιχεία άλλων πολιτισμών είναι περισσότερα των ελληνικών (8 έναντι 2 καταγραφών). Οι αναφορές σχετίζονται με την εκπαίδευση σε άλλες χώρες, την παρότρυνση αναζήτησης πολιτισμικών στοιχείων χωρών της Ε.Ε., παραδείγματα χαιρετισμού σε γλώσσες της Ε.Ε. κ.ά.

Τα *ιστορικά στοιχεία* που εντοπίστηκαν στο βιβλίο της ΚΠΑ είναι 7 συνολικά, από τα οποία 3 αφορούν στην Ελλάδα, 4 στην Ευρώπη και 1 στην παγκόσμια Ιστορία. Αποτελούν κυρίως ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με το διάταγμα περί ανεξιθρησκίας, τα πολιτεύματα σε διάφορες χώρες, την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., τη ρίψη των ατομικών βομβών κ.ά.

Το βιβλίο της ΚΠΑ αποτελεί το μοναδικό βιβλίο το οποίο προσφέρει γνώσεις σχετικά με τον *εθελοντισμό* (5 καταγραφές). Αναλυτικότερα, επισημαίνεται η αξία της προσφοράς και γίνεται αναφορά σε εθελοντικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε τοπικό, εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο.

Ίσος αριθμός αναφορών σχετίζεται με τα *ΜΜΕ*, μέσα από τις οποίες αναδεικνύονται ζητήματα, όπως ο ρόλος και η λειτουργία τους καθώς και η επιρροή τους στη ζωή μας. Επιπλέον, υπάρχουν δραστηριότητες που προτρέπουν τα παιδιά να αναστοχαστούν για τον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζεται ένα θέμα ανάλογα με το μέσο στο οποίο παρουσιάζεται ή τη σκοπιμότητα του συντάκτη. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό οι πολίτες να αξιολογούν τις πληροφορίες που διαδίδονται από τα διάφορα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ειδικότερα δε σε μια εποχή που η δράση και η επιρροή τους είναι τόσο σημαντική, καθώς διαμορφώνουν καταλυτικά τις κοινωνικές συνθήκες.

Τέλος, αναφορικά με τα ζητήματα *περιβάλλοντος* σημειώθηκαν μόλις 3 αναφορές, οι οποίες σχετίζονται με την αναγνώριση της ατομικής ευθύνης για την προστασία του περιβάλλοντος, τα παγκόσμια προβλήματα που προκύπτουν από τη ρύπανση και την κλιματική αλλαγή καθώς και το έργο της οργάνωσης WWF.

Συνεχίζοντας, στο βιβλίο της ΚΠΑ εντοπίστηκαν αρκετές δραστηριότητες μέσω των οποίων μπορούν να καλλιεργηθούν σχετικές με την πολιτειότητα *δεξιότητες*. Αναλυτικότερα, αναγνωρίστηκαν 17 δραστηριότητες μέσω των οποίων μπορεί να αναπτυχθεί η *κριτική σκέψη* των μαθητών/τριών. Σε αυτές τις δραστηριότητες τίθενται ερμηνευτικές ερωτήσεις με αφορμή διάφορες καταστάσεις (π.χ. γιατί νομίζεις ότι..., αναρωτιόμαστε γιατί ..., συγκρίνουμε σε τι διαφέρουν... κ.ά.). Ενδεικτική είναι η παρακάτω αναφορά:

«Σε ένα τροχαίο ατύχημα για ποιους λόγους νομίζετε ότι οι εμπλεκόμενοι καταφεύγουν στα δικαστήρια; Αυτό συμβαίνει πάντοτε;»

Όσον αφορά τις *συνεργατικές και επικοινωνιακές ικανότητες*, σημειώθηκαν 6 σχετικές δραστηριότητες, που είτε καλούν τους/τις μαθητές/τριες να αναλάβουν ρόλους και να δραματοποιήσουν ένα σενάριο είτε δίνουν έμφαση στον σχηματισμό ομάδων και στη συνεργασία για ολοκλήρωση συγκριμένων έργων. Χαρακτηριστικά:

«Φανταζόμαστε ότι είμαστε ενήλικες. Κάποιοι από εμάς αποφασίζουν να είναι υλοψήφιοι στις επόμενες δημοτικές εκλογές. Χωρίζομαστε σε ομάδες και προτείνουμε υλοψήφιο. Μοιραζόμαστε τους

ρόλους και παίζουμε το σενάριο. Ο κάθε υποψήφιος παρουσιάζει το πρόγραμμά του. Οι υπόλοιποι παρακολουθούν προσεκτικά τα προγράμματα των υποψηφίων και επιλέγουν αυτόν που κρίνουν ως καταλληλότερο υποψήφιο, δικαιολογώντας την άποψή τους. Συζητάμε όλοι μαζί σχετικά με το θέμα.»

Για τις υπόλοιπες δεξιότητες εντοπίστηκε ένας υποτυπώδης αριθμός σχετικών δραστηριοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, από 2 ευκαιρίες προσφέρονται για ανάπτυξη δεξιοτήτων *επιχειρηματολογίας*, ανάληψη πρωτοβουλιών/λήψης αποφάσεων και ερευνητικών ικανοτήτων, ενώ εντοπίζεται μόλις 1 δραστηριότητα σχετική με τη δημιουργική σκέψη.

Τέλος, αναφορικά με τις **στάσεις και αξίες** εντοπίστηκαν ευκαιρίες καλλιέργειας όλων των υποκατηγοριών (45 συνολικά αναφορές). Οι περισσότερες καταγραφές (10) αφορούν στην ανάπτυξη *συμμετοχικότητας/συνεργασίας*, μέσα από παρουσίαση των σχέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας, του κοινωνικού έργου της Εκκλησίας, της στόχευσης της Ε.Ε., της αναγκαιότητας συνεργασίας και συμμετοχής στην άμβλυνση παγκόσμιων προβλημάτων. Χαρακτηριστική αναφορά είναι η ερώτηση του Αντώνη Σαμαράκη:

«Εσύ ο ίδιος τι κάνεις για ν' αλλάξει ο κόσμος μας προς το καλύτερο;»

Ακολουθεί ένας ικανοποιητικός αριθμός καταγραφών (7) σχετικών με την *αλληλεγγύη* (ανάδειξη των παγκόσμιων προβλημάτων και της συνεισφοράς διαφόρων οργανισμών ή οργανώσεων, όπως ο Ο.Η.Ε., οι Γιατροί χωρίς σύνορα, ο Ερυθρός Σταυρός κ.ά.). Εντοπίζονται επίσης δραστηριότητες που περιλαμβάνουν υποθετική εμπλοκή και δράσεις. Επίσης 7 είναι οι σχετικές με τον *σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων* αναφορές, οι οποίες παρουσιάζουν κυρίως δυσλειτουργικές καταστάσεις σχετικές με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του παιδιού, επί των οποίων οι μαθητές/τριες καλούνται να αναστοχαστούν ως προς την επίλυσή τους ενώ ταυτόχρονα επιχειρείται η συναισθηματική τους ενεργοποίηση:

«Σχολιάστε τα παρακάτω μηνύματα: *Εκστρατεία - Ιράν: κράτηση γυναικών σε απομόνωση. Περισσότερες από 30 γυναίκες κρατούνται σε συνθήκες απομόνωσης χωρίς να τους έχουν απαγγελθεί κατηγορίες στη φυλακή Έβιν στην Τεχεράνη. Η Διεθνής Αμνηστία θεωρεί ότι είναι κρατούμενες συνείδησης, που κρατούνται μόνο και μόνο επειδή πήραν μέρος σε μια ειρηνική διαμαρτυρία. Κάντε κάτι τώρα! Στείλε με e-mail επιστολή στον Πρόεδρο του Ιράν ζητώντας την άμεση και άνευ όρων απελευθέρωση των γυναικών.[...]*»

Λιγότερες είναι οι καταγραφές που σχετίζονται με την *ειρήνη* (5), με την ανάπτυξη *δημοκρατικής συνείδησης και σεβασμού-αποδοχής της διαφορετικότητας* (από 4 αναφορές) και με την *ισότητα* (3). Όσον αφορά τη δημοκρατική συνείδηση, επιχειρείται, μέσω θεμάτων και δραστηριοτήτων, όχι μόνον η κατανόηση της σημασίας της δημοκρατικής διακυβέρνησης, αλλά και η συμμετοχή των πολιτών σε αυτήν. Σχετικά με τις ευκαιρίες καλλιέργειας του σεβασμού-αποδοχής της διαφορετικότητας, οι αντίστοιχες αναφορές αναδεικνύουν ζητήματα όπως ο ρατσισμός ως πρόβλημα και η διαφορετικότητα των ανθρώπων ως δεδομένη. Τέλος, αναφορές στον καταστατικό χάρτη του Ο.Η.Ε., την UNESCO και σε ρητές δηλώσεις ισότητας) δύνανται να αποτελέσουν αφετηρία καλλιέργειας της ισότητας.

Σχολικό βιβλίο Αγγλικών

Όσον αφορά την παροχή σχετικών με την ιδιότητα του πολίτη *γνώσεων*, στο σχολικό βιβλίο των Αγγλικών εντοπίζονται 43 συνολικά καταγραφές, με πρώτη σε αριθμό αναφορών την κατηγορία *πολιτισμός/πολιτισμική ταυτότητα* (31). Πιο συγκεκριμένα, σχεδόν οι μισές καταγραφές (20) δίνουν πληροφορίες για άλλους πολιτισμούς ενώ οι υπόλοιπες 10 αφορούν στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά. Τα στοιχεία άλλων πολιτισμών προσεγγίζονται μέσω της γνωριμίας με άλλα έθνη (αφηγήσεις μαθητών/τριών από την Ουκρανία, την Αλβανία, την Γεωργία και το Ηνωμένο Βασίλειο) αλλά και μέσω αναφορών σε ξένους συγγραφείς (W. Shakespeare, J. Verne, Ch. Dickens), εφευρέτες (Montgolfier Brothers, Igor Sikorsky), μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς και μουσεία (Taj Mahal, Louvre, London Transport Museum), θεατρικά έργα/μιούζικαλ (A midsummernight's Dream, Phantom of the Opera), σκηνοθέτες και αγαπημένους χαρακτήρες ταινιών κινουμένων σχεδίων (St. Spielberg, Peter Pan, Shrek)

και ξένα μουσικά συγκροτήματα (Beatles, ABBA). Όσον αφορά την ελληνική πολιτιστική κληρονομιά, δίνονται πληροφορίες για τη ζωή στην Αρχαία Ελλάδα, για μυθολογικά πλάσματα (Κύκλωπες, Ίκαρος), και για την ελληνική παραδοσιακή μουσική (Μουσικοί και χοροί της Μακεδονίας και Θράκης, Μουσείο λαϊκών μουσικών οργάνων). Τέλος, εντοπίζονται αναφορές σε διακεκριμένους στον τομέα τους Έλληνες (Ε. Τριβιζάς, Κ. Δημουλά, Δ. Σγούρος, Δ. Ταμπάκος).

Η δεύτερη σε συχνότητα αναφορών κατηγορία αφορά στο *Περιβάλλον*, με 7 συνολικά καταγραφές. Οι αναφορές σχετίζονται με το έργο των οικολόγων, την παγκόσμια ημέρα της γης (Earth Day), τα τοξικά για το περιβάλλον αέρια καθώς και είδη προς εξαφάνιση (μονάχους-μονάχους, καρέτα-καρέτα). Επίσης, έντονη είναι η παρότρυνση για δράση αναφορικά με τη «διάσωση του πλανήτη». Χαρακτηριστικές αναφορές είναι οι εξής:

«*Set your group record and protect the environment. Work in groups. Collect as many tins as you can to build the highest and strongest tower and break your class record. In the end send your 'tower' to the recycling bank.*»

«*You are members of an environmental team in your school, and this year you are working on a project about taking action to save the environment. You want to inform and sensitize the other pupils. Make a poster to put it on a board in your class.*»

Λιγότερες είναι οι αναφορές (3) σε *χρηματοοικονομικά θέματα*, με το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στις ηλεκτρονικές αγορές και τη διοργάνωση ενός φιλανθρωπικού μπαζάρ:

«*Your class wants to raise money for a charity. Collect things you don't use any longer (clothes, books, toys, etc.) to sell them at the school bazaar.*»

Τέλος, εντοπίζεται από 1 αναφορά στην *Παγκόσμια Ιστορία*, και συγκεκριμένα τους αδερφούς Ράιτ, και στην *Ελληνική Ιστορία*, με ένα κείμενο-αφιέρωμα στην Αρχαία Ολυμπία ως γενέτειρα των Ολυμπιακών αγώνων.

Πολλές ευκαιρίες παρέχονται, ωστόσο, για καλλιέργεια *δεξιοτήτων*, μιας και στο βιβλίο των Αγγλικών εντοπίζονται 38 σχετικές αναφορές. Η πλειονότητά τους (13) αφορά δραστηριότητες που στοχεύουν στην ανάπτυξη *συνεργατικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων* (π.χ. εργασία σε ζευγάρια, παιχνίδια ρόλων, συζητήσεις, ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων, διεξαγωγή διαγωνισμών στο πλαίσιο της τάξης, εικαστική δημιουργία και συγγραφή ποιημάτων ως μέσων αυτοέκφρασης).

Η επόμενη σε συχνότητα αναφορών κατηγορία (7) αφορά στην καλλιέργεια *δημιουργικής σκέψης* μέσω δραστηριοτήτων σύνθεσης (π.χ. δημιουργία διαφημιστικών φυλλαδίων και αφισών, συγγραφή και δημοσίευση κριτικής ταινιών, προσομοιώσεις, εικαστική δημιουργία). Χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«*PROJECT: Make your own leaflet about a local museum. Visit a local museum or find information about it on the internet. Try to find leaflets, posters, postcards, etc. from other museums (you can visit the webpage <http://www.e-yliko.gr/phymuseums.htm>). Find relevant pictures to put on your leaflet or draw your own. Think of a slogan or a smart phrase to attract people. Write the text, including all relevant information (opening hours, admission, etc.).*»

Ακολουθεί ένας περίπου ίσος αριθμός καταγραφών (6) σχετικών με τον *ψηφιακό γραμματισμό*, οι οποίες εστιάζουν στην εξοικείωση με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail), τις ηλεκτρονικές αγορές και την αναζήτηση πληροφοριών στο διαδίκτυο.

Από 5 αναφορές εντοπίζονται στις κατηγορίες *κριτική σκέψη*, δίνοντας έμφαση σε δραστηριότητες αυτοαξιολόγησης και ερμηνείας, και *ερευνητικές δεξιότητες* (π.χ. επισκέψεις σε χώρους ενδιαφέροντος, αναζήτηση πληροφοριών σε βιβλία και στο διαδίκτυο, συλλογή φωτογραφικού υλικού, επεξεργασία και παρουσίαση δεδομένων). Χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«*CLASS SURVEY: If you had some pocket money what would you spend it on? Tick the things you most like to spend your money on: Go round the class and ask the other pupils what they would spend their money on? Then make a graph like the one below. (The vertical axis shows the number of pupils and the horizontal axis the 10 questions.) You may use a computer if you can.*»

Τέλος, εντοπίζονται 2 αναφορές που σχετίζονται με την ανάπτυξη δεξιοτήτων επιχειρηματολογίας ενώ δεν υπάρχει καμία καταγραφή αναφορικά με την ανάληψη πρωτοβουλιών και τη λήψη αποφάσεων.

Κλείνοντας, μη αναμενόμενος ήταν ο μηδενικός αριθμός αναφορών σχετικών με την καλλιέργεια *στάσεων και αξιών*.

Σχολικό βιβλίο Εικαστικών

Όσον αφορά την παροχή σχετικών με την ιδιότητα του πολίτη *γνώσεων*, στο σχολικό βιβλίο των εικαστικών εντοπίζονται 38 συνολικά αναφορές και σχεδόν όλες εντάσσονται στην κατηγορία *πολιτισμός/πολιτισμική ταυτότητα* (34). Από αυτές, οι 20 δίνουν πληροφορίες για άλλους πολιτισμούς, οι 10 αφορούν στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά και οι εναπομείνουσες 4 σχετίζονται με γενικής φύσεως καλλιτεχνικά ζητήματα. Τα στοιχεία άλλων πολιτισμών προσεγγίζονται μέσω της γνωριμίας με διάφορα κινήματα ζωγραφικής (Ρεαλισμός, Ιμπρεσιονισμός, Εξπρεσιονισμός, Αφαίρεση, Ποπ Αρτ), όπως αυτά «γεννήθηκαν» και αναπτύχθηκαν σε ποικίλες -κυρίως ευρωπαϊκές- χώρες, αλλά και μέσω της αναφοράς στους κυριότερους εκφραστές τους (ενδεικτικά: τους Γάλλους Κλωντ Μονέ, Εντγκάρ Ντεγκά, Ζαν Φρανσουά Μιλλέ και Γκουστάβ Κουρμπέ, τον Νορβηγό Έντβαρντ Μουνκ, τους Γερμανούς Μαξ Μπέκμαν και Εμίλ Νόλντε, τον Ολλανδό Πιτ Μοντριάν, τους Άγγλους Άντυ Γουόρχολ και Ρίτσαρντ Χάμιλτον και τους Αμερικανούς Ρόμπερτ Ρέντνερ και Κλας Όλντενμπουργκ). Γίνεται, επίσης, μια σύντομη αναφορά στον πολιτισμό των τοιγάνων. Ωστόσο, φαίνεται να απουσιάζουν αναφορές σχετικές με την καλλιτεχνική δραστηριότητα στην Ασιατική, Αφρικανική και Αυστραλιανή ήπειρο. Θα μπορούσαμε έτσι να υποστηρίξουμε ότι το εν λόγω βιβλίο διέπεται από ευρωκεντρισμό, γεγονός που ενέχει κινδύνους, όπως η ψευδής αίσθηση ότι ορισμένοι πολιτισμοί είναι ανώτεροι από άλλους. Όσον αφορά την ελληνική πολιτιστική κληρονομιά, δίνονται πληροφορίες για εικαστικούς καλλιτέχνες και γελοιογράφους (Γυπαράκης, Θεοτοκόπουλος, Λύτρας, Ιακωβίδης, Κυρ, Ιωάννου, Αρκάς), γίνεται αναφορά στα βυζαντινά πρωτογράμματα ενώ παρατίθενται αποσπάσματα από μύθους του Αισώπου και θεατρικά έργα όπως ο «Προμηθέας», προκειμένου να λειτουργήσουν ως πηγή έμπνευσης για τους/τις μαθητές/τριες. Σε κάθε περίπτωση, όμως, απουσιάζουν αναφορές στη σύγχρονη τέχνη, η οποία λόγω της εξάρτησής της από τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, θα μπορούσε να αποτελέσει εξαιρετική ευκαιρία καλλιέργειας της ιδιότητας του πολίτη.

Η δεύτερη σε συχνότητα αναφορών κατηγορία αφορά στο *Περιβάλλον*, με 3 συνολικά καταγραφές, που σχετίζονται με την παρότρυνση ανάπτυξης σχεδίων εργασίας γύρω από περιβαλλοντικά θέματα, την περιγραφή των χαρακτηριστικών μιας «πράσινης πόλης» και την αναφορά σε οργανώσεις που δραστηριοποιούνται για έναν πιο βιώσιμο πλανήτη. Ενδεικτική αναφορά μπορεί να θεωρηθεί η ακόλουθη:

«Να αναφέρετε ομάδες που ενεργοποιούνται στην προστασία του περιβάλλοντος. Να συζητήσετε ποιο είναι το έργο τους και με ποιους τρόπους το προσφέρουν.»

Τέλος, εντοπίζεται 1 αναφορά στα *Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*, το ενδιαφέρον της οποίας έγκειται στην ανάδειξη των «καλλιτεχνικών πτυχών» του τομέα της διαφήμισης. Πρόκειται για καιρίας σημασίας αναφορά, μιας και η καταναλωτική συμπεριφορά απασχολεί όλο και περισσότερο τη σχετική με ζητήματα της ιδιότητας του πολίτη ερευνητική κοινότητα. Η εν λόγω καταγραφή είναι η παρακάτω:

«Τα σχέδια πάνω στις συσκευασίες προϊόντων τα δημιουργούν οι σχεδιαστές-γραφίστες. Αποφασίζουν για τα χρώματα, τα σχέδια και τη μορφή των γραμμμάτων που θα χρησιμοποιήσουν, ώστε να προσελκύσουν την προσοχή των καταναλωτών.»

Μια πιο ενθαρρυντική εικόνα συναντάμε σε επίπεδο καλλιέργειας *δεξιοτήτων*, μιας και στο βιβλίο των εικαστικών εντοπίζονται 50 συνολικά σχετικές αναφορές. Πιο συγκεκριμένα, σχεδόν οι μισές καταγραφές (21) αφορούν δραστηριότητες που στοχεύουν

στην ανάπτυξη *δημιουργικής σκέψης* από πλευράς των μαθητών/τριών. Στην πλειονότητά τους αποτελούν δραστηριότητες σύνθεσης (π.χ. κατασκευή παιχνιδιών από ευτελή υλικά, όπως χαρτόκουτα και ξύλα, καλλιτεχνική δημιουργία με ποικίλα υλικά, όπως το σύρμα, ο πηλός και οι ψηφίδες, φιλοτέχνηση γελοιογραφιών ως μέσου σχολιασμού της επικαιρότητας, απεικόνιση ιστοριών υπό μορφή κόμικ, δημιουργία αφισών και εναλλακτικών συσκευασιών προϊόντων, εξοικείωση με την φωτογραφική κάμερα αλλά και παρότρυνση για φιλοτέχνηση έργων εμπνευσμένων από τις υπό μελέτη τεχνολογίες, την επίσκεψη σε κάποιο μουσείο ή την ανάγνωση ενός βιβλίου). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η προτροπή για διάχυση των καλλιτεχνικών προϊόντων που ενδέχεται να προκύψουν από τις παραπάνω δραστηριότητες. Χαρακτηριστικές αναφορές είναι οι ακόλουθες:

«Μπορείτε να εκθέσετε τις γελοιογραφίες σας στους διαδρόμους του σχολείου σας. Πώς θα οργανώσετε την έκθεση; Πώς θα κατηγοριοποιήσετε τις γελοιογραφίες; (ανά θέμα, ανά τεχνική κ.λπ.)»

«Διοργανώστε ένα διαγωνισμό φωτογραφίας και ορίστε το θέμα. Έπειτα, πάρτε τις φωτογραφικές μηχανές και απαθανατίστε στιγμές που θα σας συγκινήσουν και θα είναι σχετικές με το θέμα! Στη συνέχεια, τυπώστε τις φωτογραφίες και εκθέστε τις, για να βραβεύσετε τις καλύτερες. Διακοσμήστε με αυτές το σχολείο σας.»

Η επόμενη σε συχνότητα αναφορών κατηγορία (9), αφορά στην καλλιέργεια *κριτικής σκέψης*. Επιδιώκεται κυρίως μέσα από δραστηριότητες που εστιάζουν στην παρατήρηση έργων τέχνης, έχοντας ως σκοπό την κατανόηση από πλευράς των μαθητών/τριών του θέματός τους, των μορφολογικών και χρωματικών επιλογών, των συναισθημάτων που επιθυμούν να δημιουργήσουν και των μηνυμάτων που προσπαθούν να επικοινωνήσουν. Άξιο αναφοράς είναι ότι παρουσιάζεται σταδιακή κλιμάκωση στη δυσκολία των δραστηριοτήτων. Ενδεικτικά:

«Σε ποιους χώρους συνήθως βλέπουμε αφίσες και γιατί; Σε τι διαφέρουν, κατά τη γνώμη σας, αυτά τα έργα, από τους πίνακες ζωγραφικής;»

«Γιατί κατά τη γνώμη σας οι καλλιτέχνες της Ποπ – αρτ χρησιμοποίησαν αυτά τα θέματα και τι ήθελαν να εκφράσουν;»

Ακολουθεί ένας περίπου ίσος αριθμός αναφορών (8) σχετικών με την ανάπτυξη *συνεργατικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων*. Η συνεργασία επιδιώκεται κυρίως με δραστηριότητες που προάγουν τη συζήτηση μεταξύ των μαθητών/τριών και την ομαδική καλλιτεχνική δημιουργία. Οι επικοινωνιακές δεξιότητες καλλιεργούνται μέσω της έμφασης στην ατομική έκφραση των μαθητών/τριών, οι οποίοι/ες καλούνται συχνά να μοιραστούν τις απόψεις, τις αντιλήψεις και τα συναισθήματά τους. Χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«Γράψτε με λίγα λόγια τι σημαίνει για σας ο εξπρεσιονισμός.»

Λιγότερες είναι οι ευκαιρίες για ανάπτυξη της *επιχειρηματολογίας* (6) και ακόμα λιγότερες για καλλιέργεια *ερευνητικών δεξιοτήτων* (4), οι οποίες συχνά εστιάζουν είτε στην αναζήτηση των κατάλληλων εκφραστικών μέσων για τη δημιουργία έργων είτε στην εύρεση πληροφοριών.

Τέλος, εντοπίζεται μία αναφορά που σχετίζεται με τον *ψηφιακό γραμματισμό*. Αυτό που ίσως δεν αναμενόταν ήταν η καταγραφή μόνο μιας αναφοράς σχετικής με την *ανάληψη πρωτοβουλιών*. Είναι παράδοξο ένα γνωστικό αντικείμενο που στοχεύει στην ατομική έκφραση των μαθητών/τριών να μην προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες αυτενέργειας.

Κλείνοντας, παρά το γεγονός ότι η φύση του μαθήματος των εικαστικών θα μπορούσε να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για την καλλιέργεια *στάσεων και αξιών*, εντοπίζονται μόνον 3 αναφορές που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην καλλιέργεια της πολιτεότητας. Οι αναφορές αυτές σχετίζονται με την *συμμετοχικότητα-συνεργασία* και έχουν τη μορφή κειμένου που δίνει «τροφή για σκέψη». Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω αναφορά:

«Εμένα με νοιάζει, αν ένα πεύκο κόβεται ή καίγεται, εμένα με νοιάζει, αν ένα βοτσαλάκι λερωθεί από τα απόβλητα. Γιατί δικό μου το πεύκο, δικό μου το βοτσαλάκι. Μπορώ ν' αλλάξω τον κόσμο εγώ, γιατί εμένα με νοιάζει.»

Σχολικό βιβλίο Μουσικής

Οι αναφορές σε σχετικές με την ιδιότητα του πολίτη *γνώσεις* που εντοπίζονται στο σχολικό βιβλίο της μουσικής είναι συνολικά 60, και σχεδόν όλες -όπως και στην περίπτωση των εικαστικών- εντάσσονται στην κατηγορία *πολιτισμός/πολιτισμική ταυτότητα* (58). Πιο συγκεκριμένα, οι 37 καταγραφές αφορούν στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά, οι 14 δίνουν πληροφορίες για άλλους πολιτισμούς και οι 7 αναφέρονται σε γενικά στοιχεία γύρω από τη μουσική τέχνη (π.χ. τη σύνδεσή της με πληθώρα ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και τον ρόλο της ως μέσου επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης των λαών). Όσον αφορά τις αναφορές σε στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού, σχετίζονται κυρίως με τη πορεία της ελληνικής μουσικής στο χρόνο, εκκινώντας από την εξεχούσα θέση που κατείχε στην Αρχαία Ελλάδα, συνεχίζοντας με την αλλαγή της μορφής της κατά τη βυζαντινή περίοδο (εκκλησιαστική μουσική, εξέλιξη της σημειογραφίας) και φτάνοντας στα ποικίλα -μεταγενέστερα- είδη της ως απόρροια των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών συνθηκών (κλέφτικο, ακριτικό και δημοτικό τραγούδι). Επίσης, γίνονται αναφορές σε μουσικά όργανα (κλαρίνο, ζουρνάς, νταούλι, βιολί, λαούτο, σαντούρι κ.ά.), οργανικά σύνολα (π.χ. ρεμπέτικες κομπανίες) και ρυθμούς (π.χ. καγκέλι, σουστά), σε χαρακτηριστικά δηλαδή της ελληνικής παράδοσης που όχι μόνον αναδεικνύουν την εγχώρια κουλτούρα, αλλά υπογραμμίζουν και την εσωτερική ποικιλομορφία της ελληνικής μουσικής, επισημαίνοντας τις ιδιαιτερότητες που συναντώνται από περιοχή σε περιοχή. Τέλος, πολλές αναφορές γίνονται σε μεγάλους Έλληνες συνθέτες (Γ. Κατσαρός, Μ. Χατζιδάκις, Μ. Λοΐζος, Μ. Θεοδωράκης, Σ. Ξαρχάκος, Μ. Πλέσσας, Γ. Ζαμπέτας) αλλά και ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν την Ελλάδα (Πόλεμος του '40, Δικτατορία, Επανάσταση του 1821) εμπνέοντας τους καλλιτέχνες, οι οποίοι δημιούργησαν μελωδίες που λειτούργησαν ως μέσο εθνικής ενότητας. Χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«Σε αυτή την ενότητα θα γιορτάσουμε το ΟΧΙ που είπε ο δημοκρατικός ελληνικός λαός στη δικτατορία της 21ης Απριλίου του 1967. Άλλωστε η μουσική πάντοτε συντροφεύει το λαό μας στους αγώνες του. Στον αγώνα κατά της δικτατορίας οι καλλιτέχνες συμμετείχαν άμεσα, δημιουργώντας σπουδαία έργα που τόνωσαν το ηθικό και την αγωνιστικότητα του λαού.»

Πρόκειται για καίριας σημασίας καταγραφή, που αναδεικνύει το πώς η τέχνη μπορεί να πάρει τη μορφή «κοινωνικής πρακτικής», με τους δημιουργούς να αφορμώνται από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και να εμπλέκονται ενεργά σε αυτήν μέσω της τέχνης.

Οι καταγραφές που αφορούν σε στοιχεία άλλων πολιτισμών παρουσιάζουν και πάλι την πορεία της μουσικής τέχνης στον χρόνο, ξεκινώντας από την Ρωμαϊκή περίοδο και φτάνοντας έως τις μουσικές επενδύσεις του βωβού κινηματογράφου και τη σύγχρονη ροκ και ποπ μουσική (Beatles, Bob Dylan). Εντοπίζονται επίσης αναφορές στις «Μουσικές του κόσμου» (παραδοσιακές τοιγγάνικες μελωδίες των Βαλκανίων και εξωτικά ακούσματα της Κίνας, της Χαβάης και άλλων μακρινών λαών) αλλά και σε πληθώρα συνθετών (Πάχελμπελ, Τσαϊκόφσκι, Χολστ, Μουσόργκσκι, Χέντελ, Σαιν-Σανς).

Κλείνοντας, εντοπίζονται δύο ακόμα καταγραφές που σχετίζονται με την παροχή σχετικών με την ιδιότητα του πολίτη γνώσεων. Η μία εξ αυτών εντάσσεται στην κατηγορία *Ελληνική Ιστορία* και σχολιάζει τη διαφοροποίηση της θέσης της μουσικής στη ζωή των ανθρώπων μετά την επικράτηση του χριστιανισμού (π.χ. απουσία από την εκπαίδευση των νέων) ενώ η δεύτερη εντάσσεται στην κατηγορία *Περιβάλλον* και παροτρύνει τους/τις μαθητές/τριες να κατασκευάσουν «οικολογικά» μουσικά όργανα:

«Η κατασκευή που ακολουθεί είναι ένα πρωτότυπο μεμβρανόφωνο μουσικό όργανο, που μπορείτε να το χρησιμοποιήσετε δημιουργικά σε πολλές δραστηριότητες. Είναι επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς αντικείμενα που θα κατέληγαν στα σκουπίδια μπορούν να μετασχηματιστούν σε χρήσιμα αντικείμενα και σε πρωτότυπα μουσικά όργανα.»

Αναφορικά με την καλλιέργεια *δεξιότητων*, στο βιβλίο της μουσικής εντοπίζονται 50 συνολικά αναφορές. Οι περισσότερες από αυτές (19) αποτελούν δραστηριότητες σύνθεσης, που συμβάλλουν στην ανάπτυξη *δημιουργικής σκέψης* από πλευράς των μαθητών/τριών (π.χ.

κατασκευή μουσικών οργάνων, φιλοτέχνηση εικαστικών έργων εμπνευσμένων από μελωδίες, δημιουργία μουσικών κομματιών, συγγραφή στίχων, παιχνίδια ρόλων κ.λπ.).

Ένας ικανοποιητικός αριθμός αναφορών (11 δραστηριότητες) αφορά στην καλλιέργεια *συνεργατικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων*, προτρέποντας τους μαθητές να τραγουδήσουν, να ζωγραφίσουν, να μελετήσουν και να παίξουν από κοινού:

«Χωριστείτε σε ομάδες και συλλέξτε πληροφορίες για το πώς μπορεί να συσταθεί, να οργανωθεί και να συντηρηθεί μια ορχήστρα, για το πώς διοικείται, πώς προσλαμβάνει μουσικούς, μαέστρο κ.λπ. Στη συνέχεια, σαν θεατρικό δρώμενο, μοιράστε ρόλους, ώστε να έχετε στην τάξη σας τη μικρογραφία μιας συμφωνικής ορχήστρας. Η ορχήστρα αυτή μπορεί να προετοιμάζεται για συναυλία και να κάνει πρόβα, μπορεί να διενεργεί ακροάσεις για την πρόσληψη νέων μουσικών ή κάποιοι μουσικοί και ο μαέστρος να διαφωνούν για καλλιτεχνικά και άλλα θέματα...»

Λιγότερες είναι οι δραστηριότητες (7) που αφορούν στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης, έχοντας ως στόχο την κατανόηση ή την ερμηνεία. Χαρακτηριστική αναφορά είναι η εξής:

«Φαντάσου πως είσαι χριστιανός των πρώτων χρόνων και κρύβεσαι στις κατακόμβες. Μπορείς να δώσεις μια πιθανή εξήγηση γιατί απαγορευόταν η μουσική κατά τη Λατρεία στις κατακόμβες;»

Ακόμα λιγότερες είναι οι καταγραφές (5) που σχετίζονται με την ανάπτυξη *ερευνητικών ικανοτήτων*. Αφορούν δραστηριότητες είτε απλής αναζήτησης πληροφοριών σε βιβλία/διαδίκτυο είτε διεξαγωγής σύνθετων σχεδίων εργασίας, που προτρέπουν τους/τις μαθητές/τριες να προσεγγίζουν πιο ολιστικά το υπό μελέτη ζήτημα, οργανώνοντας επισκέψεις, παίρνοντας συνεντεύξεις, φωτογραφίζοντας και βιντεοσκοπώντας υλικό, αλλά και ταξινομώντας, αξιολογώντας και παρουσιάζοντας πληροφορίες).

Ελάχιστες είναι οι αναφορές (3) που σχετίζονται με την *επιχειρηματολογία* και με τον *ψηφιακό γραμματισμό*. Ωστόσο, οι καταγραφές που αφορούν στον ψηφιακό γραμματισμό επιδιώκουν όχι μόνον την ψηφιακή δημιουργία μουσικής, αλλά και τη χρήση της τεχνολογίας ως μέσου γνωριμίας και αλληλεπίδρασης με την κουλτούρα άλλων λαών:

«Μια καλή ιδέα θα ήταν να επικοινωνήσεις μέσω διαδικτύου -με τη βοήθεια του δασκάλου σου ή των γονιών σου- με μαθητές της ηλικίας σου από άλλη χώρα και να μάθεις για τη μουσική που ακούν, τα μουσικά όργανα που ίσως μαθαίνουν, πώς κάνουν το μάθημα της Μουσικής Αγωγής στη χώρα τους και τόσα άλλα από τα κοινά σας ενδιαφέροντα!»

Τελευταία σε συχνότητα κατηγορία είναι η *ανάληψη πρωτοβουλιών και λήψη αποφάσεων*. Για ακόμα μια φορά επισημαίνεται το πόσο παράδοξο είναι τα καλλιτεχνικά μαθήματα να μην προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες για αυτενέργεια, πειραματισμό και αυτοσχεδιασμό.

Κλείνοντας, εντοπίζονται μόλις 2 αναφορές που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην καλλιέργεια *στάσεων και αξιών*. Η μία εξ αυτών αφορά στη *συμμετοχικότητα-συνεργασία*, υπογραμμίζοντας τη σημασία της ενεργητικής ακρόασης, ενώ η δεύτερη εντάσσεται στην κατηγορία *σεβασμός και αποδοχή της διαφορετικότητας*:

«Η μουσική παράδοση των διαφόρων λαών, όταν τη γνωρίσουμε και την καταλάβουμε, μπορεί να γίνει ασπίδα κατά του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και μέσο συναδέλφωσης «διαφορετικών» ανθρώπων.»

Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία αναφορά στην καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης, τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αξίες όπως η αλληλεγγύη, η ισότητα, η δικαιοσύνη, η ελευθερία και η ειρήνη.

Συζήτηση- συμπεράσματα

Μελετώντας σχεδόν το σύνολο των σχολικών βιβλίων της Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου, διαπιστώνουμε ότι παρέχονται αρκετές πληροφορίες αλλά και δραστηριότητες καλλιέργειας δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών, προκειμένου να διαμορφωθεί η μελλοντική γενιά ενεργών πολιτών. Τα σχολικά βιβλία στο σύνολό τους φαίνεται να δίνουν περισσότερη έμφαση σε ένα σύνολο γνώσεων (779 καταγραφές). Ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι

υπάρχει πληθώρα καταγραφών (339) σχετικών με την καλλιέργεια δεξιοτήτων ενώ χαμηλός συγκριτικά είναι ο αριθμός αναφορών (121) που σχετίζονται με στάσεις/ αξίες.

Ειδικότερα, στο σχολικό βιβλίο της Γλώσσας παρέχονται περισσότερες, σε σχέση με τα υπόλοιπα βιβλία, ευκαιρίες για την καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη και πέραν των σχετικών με την πολιτειότητα γνώσεων περιλαμβάνονται και ενδιαφέρουσες δραστηριότητες, κατάλληλες για την καλλιέργεια δεξιοτήτων και στάσεων. Τα πορίσματα αυτά ήταν αναμενόμενα, αν αναλογιστεί κανείς ότι η γλώσσα αυτή καθαυτή αφενός αποτελεί φορέα πολιτισμού και αντικατοπτρισμό της κοινωνίας και αφετέρου στοχεύει στην κατάκτηση από πλευράς των μαθητών των επικοινωνιακών εργαλείων που θα τους επιτρέψουν να συμμετάσχουν στην κοινωνική πραγματικότητα. Ως εκ τούτου και λαμβάνοντας υπόψη τη σημαντική συνεισφορά της νεοελληνικής γλώσσας στην καλλιέργεια της πολιτειότητας, είναι παράδοξο ότι το βιβλίο δεν δίνει έμφαση στην ανάπτυξη συνεργατικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Τέλος, εντύπωση προκαλεί η έμφαση που δίνεται στη διαμόρφωση μιας εθνικής, παρά μιας κοινής ευρωπαϊκής ή παγκόσμιας ταυτότητας, ευρήματα που φαίνεται να συμφωνούν και με συναφείς έρευνες (Βουρδόγλου, 2020· Γιαννίκας, 2011· Κοντάκος, 2009).

Παρόμοια είναι η εικόνα και στο βιβλίο της Ιστορίας, στο οποίο η γνώση μοιάζει επιλεκτικά ιεραρχημένη, δίνοντας έμφαση στη συγκρότηση ενός «εθνικού εαυτού». Τόσο από τα δεδομένα της παρούσας έρευνας όσο και από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει ότι στο σχολικό βιβλίο του μαθήματος της Ιστορίας προωθείται η ομογενοποίηση της ιστορικής συνείδησης των μαθητών (Κασίδου, 2009) και η συγκρότηση μιας εθνικής ταυτότητας (Γιαννίκας, 2011) ενώ απουσιάζουν οι ευκαιρίες διαμόρφωσης στάσεων (Βούκανου, 2009). Είναι βέβαια ενθαρρυντικό ότι το βιβλίο δίνει έμφαση στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ανεξάρτητων απόψεων και στάσεων από πλευράς των μαθητών/τριών, που καλούνται να προσεγγίζουν σφαιρικά και να αναλύουν εις βάθος τα ιστορικά γεγονότα. Ωστόσο κρίνεται αναγκαίο να υπάρχουν δραστηριότητες που να θέτουν προβληματισμούς όσον αφορά το σύγχρονο περιβάλλον, ώστε οι μαθητές/τριες να μπορούν να συνδέουν την ιστορία με το παρόν και το μέλλον.

Όσον αφορά το μάθημα των Θρησκευτικών, φαίνεται ότι έχει χαρακτήρα ομολογιακό, ο οποίος βρίσκεται σε δυσαρμονία με τις αρχές της διαθρησκευτικής και διαπολιτισμικής προσέγγισης, γεγονός που καθιστά αναγκαία την επικαιροποίηση του περιεχομένου του αντίστοιχου βιβλίου με προσθήκη στοιχείων άλλων εθνών και αξιών που συμβάλλουν στην αμοιβαία κατανόηση και αποδοχή. Τα αποτελέσματά μας συνάδουν με εκείνα του Γιαννίκα (2011), επιβεβαιώνοντας την αναγκαιότητα εμπλουτισμού του σχολικού βιβλίου με στοιχεία άλλων εθνικοτήτων και θρησκειών (Πούλιου, 2011). Άλλωστε, ακόμη και οι ευκαιρίες που δίνει το βιβλίο των Θρησκευτικών στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης δεν είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν επαρκώς, αν τα υπό μελέτη ζητήματα διερευνώνται αποκλειστικά μέσα από την οπτική της επικρατούσας στη χώρας μας θρησκείας. Ωστόσο τα πορίσματα βρίσκονται σε αντίθεση με συναφή έρευνα, σύμφωνα με τα ευρήματα της οποίας τα θρησκευτικά προωθούν την ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης καθώς και θέματα δημοκρατικής συνείδησης και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Κομνηνού, 2012). Μάλιστα, στις ερευνητριες προκάλεσε εντύπωση ότι ένα γνωστικό αντικείμενο άμεσα συνυφασμένο με την πνευματικότητα δεν παρέχει περισσότερες ευκαιρίες καλλιέργειας στάσεων και αξιών.

Αναφορικά με την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, όπως αναμενόταν, καλλιεργεί την ιδιότητα του πολίτη αποδίδοντας έμφαση σε ποικίλες γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις/ αξίες. Τα δεδομένα συμφωνούν με έρευνα, σύμφωνα με την οποία η Κ.Π.Α. προσφέρεται για προβληματισμό γύρω από θέματα διαπολιτισμικότητας, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ισότητας και δικαιοσύνης (Γιαννίκας, 2011). Ως κατεξοχήν μάθημα καλλιέργειας της πολιτειότητας είναι το μόνο που δίνει έμφαση στην πολιτειακή οργάνωση, τους πολιτικούς θεσμούς, την εκπαίδευση ως θεσμό και την αξία του εθελοντισμού. Ταυτόχρονα, μαζί με τη νεοελληνική γλώσσα δίνει πολλές ευκαιρίες για την καλλιέργεια αξιών, χωρίς όμως το υλικό αυτό καθ'

αυτό να επαρκεί για τον ενστερνισμό τους (Κατωπόδη, 2019). Ωστόσο είναι παράδοξο ότι ένα μάθημα που θέτει στο επίκεντρο την πολιτειότητα δεν περιέχει ικανοποιητικό αριθμό δραστηριοτήτων που να αναπτύσσουν δεξιότητες όπως η επιχειρηματολογία και η λήψη αποφάσεων.

Συνεχίζοντας, το βιβλίο της Γεωγραφίας θέτει μεν προβληματισμούς σχετικά με τα σύγχρονα παγκόσμια περιβαλλοντικά θέματα και ζητήματα αειφορίας, αλλά αρκείται σε απλή αναφορά σχετικών γνώσεων, δίχως να καλλιεργεί ανάλογες αξίες - πορίσματα που είναι σύμφωνα με εκείνα συναφών ερευνών (Βούκανου, 2019 · Πάτρας, 2018). Την ίδια αδυναμία συναντούμε και σε επίπεδο ανάπτυξης δεξιοτήτων, με ελάχιστες προσφερόμενες δραστηριότητες. Βέβαια είναι ενθαρρυντικό ότι το σύνολο της παρεχόμενης γνώσης δεν περιορίζεται σε περιβαλλοντικά θέματα, αλλά επεκτείνεται με αναφορές σε στοιχεία απαραίτητα για έναν παγκόσμιο πολίτη, όπως στοιχεία άλλων πολιτισμών και διεθνή ιστορία.

Κάτι ανάλογο εντοπίζεται και στο σχολικό βιβλίο των Αγγλικών, όπου τα δεδομένα μας συμφωνούν με έρευνα που υπογραμμίζει την έμφαση που δίνεται στο στοιχείο της ετερότητας και στους «άλλους» λαούς (Καρρά, 2020). Ωστόσο ο μηδενικός αριθμός αναφορών στην καλλιέργεια στάσεων και αξιών ενέχει κινδύνους όπως η «τουριστική» προσέγγιση του πολιτισμικά διαφορετικού και η αδυναμία συγκρότησης ενός αξιακού κώδικα σύμφωνα με τον οποίο οι μαθητές/τριες θα πορευτούν στην κοινωνία ως πολίτες.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τα καλλιτεχνικά μαθήματα (Μουσική και Εικαστικά), αυτά παρέχουν ευκαιρίες ανάπτυξης δεξιοτήτων άμεσα συνυφασμένων με την πολιτειότητα, ωστόσο δεν παρέχουν ευκαιρίες για την καλλιέργεια στάσεων και αξιών, ενώ σε επίπεδο γνώσεων εστιάζουν αποκλειστικά στην πολιτιστική κληρονομιά. Κρίνεται, λοιπόν, αναγκαίο τα αντίστοιχα σχολικά βιβλία να εμπλουτιστούν με γνώσεις γύρω από κοινωνικούς θεσμούς και ιστορικά/θρησκευτικά θέματα, που αποτελούν ζητήματα των οποίων η προσέγγιση θα ήταν ενδιαφέρουσα μέσω της τέχνης. Επίσης, λόγω της φύσης τους τα καλλιτεχνικά μαθήματα θα μπορούσαν και θα έπρεπε να παρέχουν περισσότερες ευκαιρίες για ανάληψη πρωτοβουλιών από πλευράς των μαθητών αλλά και για εξέταση των οικουμενικών και πανανθρώπινων αξιών, μιας και δεν είναι λίγες οι φορές που η τέχνη αποκτά τη μορφή κοινωνικής πρακτικής. Ως εκ τούτου, οι μαθητές/τριες θα ήταν χρήσιμο να διδαχτούν ως εν δυνάμει ενεργοί και κριτικά σκεπτόμενοι πολίτες πώς να τη χρησιμοποιούν ως μέσο διεκδίκησης και διασφάλισης ενός πολιτισμένου βίου.

Στους μαθητές της Στ' τάξης του Δημοτικού σχολείου φαίνεται να παρέχονται πολλαπλές ευκαιρίες μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια να προετοιμαστούν για την ιδιότητα του πολίτη. Όπως ήταν αναμενόμενο, η έμφαση δίνεται στην απόκτηση γνώσεων και δευτερευόντως στην καλλιέργεια δεξιοτήτων και στάσεων. Ως προς τις γνώσεις εξακολουθεί να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας, καθώς και πέραν των αυτονόητων αναφορών στην ελληνική ιστορία και θρησκεία στα αντίστοιχα μαθήματα, ακόμη και οι αναφορές σε πολιτισμικά στοιχεία είναι άμεσα συνυφασμένες με 'ένδοξες' στιγμές της ελληνικής ιστορίας και με την Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία. Τα εν λόγω ευρήματα φαίνεται να μη συμφωνούν με τις απαιτήσεις γνώσεων του ενεργού πολίτη του 21ου αι., όπου ζητούμενο δεν αποτελεί πλέον η καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος (Νικολάου, 2021). Αναφορικά με τους κοινωνικούς θεσμούς, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον θεσμό της οικογένειας. Οι πληροφορίες που προσφέρονται από το σύνολο των μαθημάτων θα τολμούσαμε να πούμε ότι είναι «αντιφατικές», καθώς από τη μια παρουσιάζονται διαφορετικοί τύποι οικογένειας και από την άλλη η περιγραφή των ρόλων (πατέρας/ μητέρα) φαίνεται να αναπαράγει στερεοτυπικές εικόνες. Σε ό,τι αφορά την καλλιέργεια δεξιοτήτων, αποτελεί ελπιδοφόρο εύρημα ότι υπάρχουν πολλαπλές ευκαιρίες για την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, την ερμηνευτική ικανότητα και τη δημιουργική σκέψη, δεξιότητες απαραίτητες για τον σύγχρονο ενεργό πολίτη (Kennedy, 2019 · Print, 2013 · Rebell, 2017). Σχετικά με την καλλιέργεια στάσεων, αν και οι ευκαιρίες φαίνεται να είναι λίγες, η εστίαση

βρίσκεται στην καλλιέργεια φιλειρηνικής στάσης, ισότητας και σεβασμού της διαφορετικότητας.

Για την καλλιέργεια της ενεργού πολιτειότητας αλλά και γενικότερα για την ανταπόκριση των μαθητών στις απαιτήσεις που απορρέουν από τη σύγχρονη κοινωνία, θεωρούμε σημαντικό 'έλλειμμα' στα σχολικά εγχειρίδια τις περιορισμένες αναφορές στον ρόλο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και Κοινωνικής Δικτύωσης, στα σύγχρονα περιβαλλοντικά ζητήματα, στην αναφορά ιστορικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών στοιχείων που θα συνέβαλαν στην καλλιέργεια -πέραν της εθνικής- μιας ευρωπαϊκής και παγκόσμιας ταυτότητας (Kennedy, 2019 · Print, 2013 · Rebell, 2017). Επίσης, απαραίτητος κρίνεται ο εμπλουτισμός των σχολικών βιβλίων με ευκαιρίες για τον ψηφιακό γραμματισμό των μαθητών και για την καλλιέργεια δεξιοτήτων ανάληψης πρωτοβουλιών και λήψης αποφάσεων. Τέλος, η απουσία ευκαιριών για την καλλιέργεια αξιών όπως η ελευθερία, η δημοκρατική συνείδηση και η δικαιοσύνη, πρέπει να μας προβληματίσει και να μας ενεργοποιήσει.

εκπαιδευτικός είναι αυτός/ή που θα διαχειριστεί όλες τις ευκαιρίες που παρέχονται ή απουσιάζουν, είναι δική του/της επιλογή να εστιάσει περισσότερο, λιγότερο ή και καθόλου στα θέματα που άπτονται της ιδιότητας του πολίτη, να αξιοποιήσει τα κατάλληλα παραδείγματα, να επιλέξει τις κατάλληλες μορφές διδασκαλίας, οι οποίες θα συνάδουν με την ιδιότητα του/της ενεργού πολίτη και δεν θα αντιφάσκουν στο ρητό μήνυμα που υπάρχει στα σχολικά βιβλία, να επιδιώξει την καλλιέργεια δεξιοτήτων και στάσεων και να μην περιοριστεί στη μεταφορά πληροφοριών. Ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το πλήθος των συστημικών περιοριστικών παραγόντων στο έργο του/της εκπαιδευτικού να διαμορφώσει τον/την ενεργό πολίτη, όπως ο περιορισμένος χρόνος για την καλλιέργεια δεξιοτήτων και στάσεων, λόγω της πληθώρας της ύλης, η απουσία τράπεζας κατάλληλου εκπαιδευτικού υλικού, που θα διευκόλυνε τον/την εκπαιδευτικό στην αναζήτηση δραστηριοτήτων, τα πολυπληθή τμήματα των 20-25 μαθητών/τριών, που δεν επιτρέπουν τη διαφοροποίηση και την εξατομίκευση της διδασκαλίας, το βαθμοθηρικό και εξετασιοκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα, τις προσδοκίες των σημαντικών εταίρων στην εκπαιδευτική διαδικασία (μαθητές, γονείς, εκπαιδευτική ηγεσία), τα αντιφατικά μηνύματα των ανταγωνιστικών στο σχολείο εστιών κοινωνικοποίησης (π.χ. μέσα κοινωνικής δικτύωσης), την απουσία σχετικής και ουσιαστικής επιμορφωτικής υποστήριξης κ.λπ. Γι' αυτό η ερευνητική μας ομάδα θεωρεί απαραίτητο η έρευνα στη συνέχεια να εστιάσει στις απόψεις και στην οπτική των ίδιων των εκπαιδευτικών.

Αναφορές

- Abs, H. J. (2021). Options for developing European strategies on citizenship education. *European Educational Research Journal*, 20(3), 329–347. DOI: 10.1177/1474904121994418
- Bernstein, B. (1991). *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*. Αλεξάνδρεια.
- Βούκανου, Μ. (2009). *Ευρωπαϊκή διάσταση και πρόγραμμα σπουδών: η διερεύνηση της εισαγωγής των ευρωπαϊκών αξιών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση* (Κωδ. 22572) [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Βουρδόγλου, Δ. (2020). *Η Ευρωπαϊκή Ένωση μέσα από τα σχολικά βιβλία και τα καινοτόμα προγράμματα στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση* (Κωδ. 48318) [Διδακτορική Διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Brights (2017). *Πληροφοριακό κιτ για την εκπαίδευση στην ιδιότητα του παγκόσμιου πολίτη (ΕΙΠΠ) για φορείς χάραξης πολιτικής*. Ανακτήθηκε από: www.brights-project.eu

- Γιαννίκας, Α. (2011). *Η παιδαγωγική και η διδακτική διάσταση της διαπολιτισμικότητας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας* (Κωδ. 24511) [Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Γρηγορίου, Ν. (2017). *Παιδική ηλικία και ετερότητα στα σχολικά βιβλία γλώσσας του δημοτικού από το 1982 ως το 2014: κοινωνιολογική και ιστορικοκοινωνική προσέγγιση* (Κωδ. 42677) [Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- De Swert, K. (2012). Calculating inter-coder reliability in media content analysis using Krippendorff's Alpha. *Center for Politics and Communication*, 15(1-15), 3. <https://www.polcomm.org/wp-content/uploads/ICR01022012.pdf>
- European Commission, European Education and Culture Executive Agency, Sigalas, E., De Coster, I. (2018). *Εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη στο σχολείο στην Ευρώπη: 2017*, Publications Office.
- Feu, J., Serra, C., Canimas, J., Làzaro, L., & Simó-Gil, N. (2017). Democracy and education: A theoretical proposal for the analysis of democratic practices in schools. *Studies in Philosophy and Education*, 36(6), 647-661. DOI: 10.1007/s11217-017-9570-7
- Giroux, H. (1983). *Critical theory and educational practice. ESA 841, theory and practice in educational administration*. <https://eric.ed.gov/?id=ED295320>
- Hayes, A. F., & Krippendorff, K. (2007). Answering the call for a standard reliability measure for coding data. *Communication Methods and Measures*, 1(1), 77-89. DOI: 10.1080/19312450709336664
- Hoskins, B. L., & Mascherini, M. (2009). Measuring active citizenship through the development of a composite indicator. *Social Indicators Research*, 90(3), 459-488. DOI: 10.1007/s11205-008-9271-2
- Johanne, L. et al. (2002). Past and current trends in the analysis of textbooks in Quebec context. *Curriculum Inquiry*, 32 (1 51-83. DOI: 10.1111/1467-873X.00215).
- Jones, E., & Gaventa, J. (2002). *IDS Development bibliography 19. Concepts of citizenship: A Review*. Institute of Development Studies.
- Καρακατσάνη, Δ. (2004). *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση. Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*. Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Καρρά, Β. (2020). *Οι κοινωνικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις της αγγλοσαξονικής κουλτούρας στα σχολικά βιβλία της Αγγλικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια δημόσια εκπαίδευση* (Κωδ. 48144) [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Κασίδου, Σ. (2008). *Η μυθιστορία στην υπηρεσία της συγκρότησης του εθνικού όλου και της κατασκευής κυρίαρχων ιδεολογικών σχημάτων. Ο ρόλος της σχολικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1914-2007)* (Κωδ. 15878) [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Κατωπόδη, Δ. (2019). *Δημοκρατία και πολιτική στα σχολικά βιβλία της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής πέμπτης και εκτης δημοτικού* (Κωδ. 144179) [Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο]. Αποθετήριο του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.
- Καψάλης Α., & Νήμα Ε. (2021). *Σύγχρονη διδακτική*. Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.
- Καψάλης, Α., & Χαραλάμπους, Δ. (1995). *Σχολικά βιβλία: Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Εκδόσεις Έκφραση
- Kennedy, K. J. (2019). Civic and citizenship education for the future. In K. J. Kennedy (Ed.), *Civic and citizenship education in volatile times* (pp.45-63). Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-13-6386-3_4

- Κομνηνού, Ι. (2012). *Η Ευρωπαϊκή διάσταση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Η συμβολή του στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας* (Κωδ. 28547) [Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]. Εθνικό Κέντρο. Τεκμηρίωσης
- Κοντάκος, Θ. (2009). *Το Ευρωπαϊκό σύστημα αξιών στα αναλυτικά προγράμματα και στα σχολικά βιβλία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης* (Κωδ. 28790) [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Κουράκη, Χ., & Βορούλλα, Β. (2014). Η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) μέσα από τα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με έμφαση σε κείμενα παιδικής λογοτεχνίας. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 219-230. DOI: 10.12681/icw.17941
- Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. SAGE.
- Κωνσταντινίδου, Ε. (2000). *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας: μια κριτική κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση* (Κωδ. 23074) [Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Λιακαοπούλου, Μ. (2020). *Βελτιώνοντας την αποτελεσματικότητα του σχολείου. Από τη θεωρία και την έρευνα στην εκπαιδευτική πράξη*. Gutenberg.
- Marshall, T. H., & Bottomore, T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική άξια* (Ο. Στασινοπούλου, μτφρ.). Gutenberg.
- Ματσαγγούρας, Η. (2006). Διδακτικά βιβλία: Κριτική αξιολόγηση της γνωσιακής, διδακτικής και μαθησιακής λειτουργίας τους. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 7, 60-92.
- Μπάλιας, Σ. (2008). *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*. Εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ.
- Μπονίδης, Κ. Θ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Μεταίχιμο.
- Νικολάου, Σ.-Μ. (2021). *Εκπαιδεύοντας για τη Δημοκρατία - Συμβολές στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Gutenberg.
- Νικολάου Σ.-Μ. (2006). Από την ιδιότητα του πολίτη στην ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη στη δημοκρατική πολιτεία - Ο ρόλος της εκπαίδευσης. Στο *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.Ε.Κ., Κριτική, δημιουργική, διαλεκτική σκέψη στην εκπαίδευση: Θεωρία και πράξη*, 13-14 Μαΐου (σσ. 445-454) http://www.elliepek.gr/documents/3o_synedrio_eisigiseis/nikolaou_souzana.pdf
- Olson, M., Fejes, A., Dahlstedt, M., & Nicoll, K. (2015). Citizenship discourses: production and curriculum. *British Journal of Sociology of Education*, 36(7), 1036-1053. DOI: 10.1080/01425692.2014.883917
- Osler, A. (2020). Education, migration and citizenship in Europe: untangling policy initiatives for human rights and racial justice. *Intercultural Education*, 31(5), 562-577. DOI: 10.1080/14675986.2020.1794231
- Πάτρας, Π. (2018). *Αξίες για το περιβάλλον και την αειφορία μέσα από τα σχολικά βιβλία γεωγραφίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση* (Κωδ. 28790) [Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου]. Ιδρυματικό Αποθετήριο HELLANICUS.
- Πούλιου, Κ. (2011). *Συγκριτική μελέτη των θεσμών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς στα σχολικά βιβλία των θρησκευτικών Ε' και ΣΤ' τάξεων του δημοτικού σχολείου 1993 και 2006* (Κωδ. 26587) [Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Print, M. (2013). Competencies for democratic citizenship in Europe, In M. Print & D. Lange (Eds.) *Civic and political education. Civic education and competences for engaging citizens in democracies* (pp. 37-49). Sense Publishers.

- Rebell, M. A. (2017). The schools' neglected mission: Preparing all students for civic participation. Center for Educational Equity at the Teachers College at Columbia University.
- Reichert, F. (2016). Who is the engaged citizen? Correlates of secondary school students' concepts of good citizenship. *Educational Research and Evaluation*, 22(5-6), 305-332. DOI: 10.1080/13803611.2016.1245148
- Reichert, F., & Print, M. (2016). Active citizenship in the political realm: The case of Australian secondary school students. *Citizenship Education Research Journal*, 6(1), 51-67 <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-69551-0>
- Σιλιγάρης, Χ. (2001). Κοινωνικοποίηση στο σχολείο: θεσμοί, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς στα σχολικά βιβλία Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΟΥ (Κωδ. 17940) [Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.
- Χαρίτος, Ε. (2018). Το περί Θεού ερώτημα στα εν χρήσει (2006 - 2016) διδακτικά βιβλία του θρησκευτικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Κωδ. 44602) [Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης]. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.

Παρελήφθη: 22.1.2024, Αναθεωρήθηκε: 14.4.2024, Εγκρίθηκε: 15.4.2024